

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF KYRGYZ REPUBLIC

NATIONAL CENTRE OF MANAS STUDIES AND ARTISTIC CULTURE

THE «MEERIM» INTERNATIONAL CHARITABLE FOUNDATION FOR SUPPORT OF CHILDHOOD
AND MATERNITY

SHIRDAKBEK

ER TABYLDY

THE 12-TH VOLUME OF «EL ADABIATY» (PEOPLE'S LITERATURE) SERIES

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

АЙТМАТОВ Ч. Т. — башкы редактор

АКАЕВА М. Д.

АКМАТАЛИЕВ А. А. — башкы редактордун орун басары

ЖАЙНАКОВА А.

ИШИМКАНОВ К. К.

КАКЕЕВ А. Ч.

КАРЫПКУЛОВ А. К.

КЕБЕКОВА Б. К.

КЫРБАШЕВ К. К.

МУСАЕВ С. М.

ШАРШЕНАЛИЕВ Ө. Д.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
МАНАСТААНУУ ЖАНА КӨРКӨМ МАДАНИЯТТЫН УЛУТТУК БОРБОРУ

ЭЛ АРАЛЫК «МЭЭРИМ» КАЙРЫМДУУЛУК ФОНДУСУ

**ШЫРДАКБЕК
ЭР ТАБЫЛДЫ**

«ЭЛ АДАБИЯТЫ» СЕРИЯСЫНЫН 12-ТОМУ

КРУИАсынын корреспондент-мүчөсү,
филология илимдеринин доктору, профессор
АБДЫЛДАЖАН АКМАТАЛИЕВДИН
жалпы редакциясы астында

«Шырдакбектин» баш сөзүн жазгандар: филология
илимдеринин кандидаты Б. КЕБЕКОВА, О. АХМЕДОВ
Түзгөн: А. АКМАТАЛИЕВ

«Эр Табылды». Баш сөзүн жазган жана түзгөн Б. КЕБЕКОВА

Бишкек «Шам» басмасы, 2002

ББК—82. 3 (2 Ки)

Ш—99

Ш—99 **Шырдакбек. Эр Табылды:** Эпостор /А. Акматалиевдин жалпы ред. астында;
Түзгөндөр: Б. Кебекова, А. Акматалиев. Кырг. Улут. И. А. ж. б. — Б.: «Шам», 2002.—400
б. («Эл адабияты»).

ISBN 5-7499-0128-9

«Шырдакбек» поэмасы — XVII—XVIII кылымдардын аралыгында жашап, калмак төбөлдөрү менен кандуу кармашууларды башынан өткөргөн Шырдакбек аттуу тарыхый инсандын айланасында түзүлгөн көркөм чыгарма. Поэма анда айрым окуялардын көркөм сөздүн табыятына ылайык баяндалышы менен кызыктуу.

«Эр Табылды» эпосу — кыргыз калкы басып өткөн катаал күндөрдүн изи, баатырдык күрөштөрүнүн, илгери үмүт, ой-тилектеринин элеси, жандуу тарыхы. Али да эл көңүлүндө, ой-сезиминде күнү бүгүнкүдөй сакталып, бүтүндөй бир калктын көңүлүн толкутуп, терметкен маани-мазмунунун тереңдиги, бийик көркөмдүгү менен окурмандардын көркөм табитин канагаттандырат.

4702300500

Ш.----- 130—2002

ББК 82. 3 (2 Ки)

М 455 (11)—2002

Басмага Манастануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун
Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынган.

Рецензенти — филология илимдеринин кандидаты *А.Обозканов*

Манастануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору.

© Эл аралык «Мээрим» кайрымдуулук фондусу.

ISBN 5-7499-0128-9

© «Шам» басмасы 2002.

ШЫРДАКБЕК ЧЫГАРМАСЫНЫН ФОЛЬКЛОРДУК ЖАНА ТАРЫХЫЙ НЕГИЗИ

Шырдакбектин Боз жоргосу жана анын сулуу аялы тууралуу айтылган уламыш, аңыз-аңгемелерди Кыргызстандын бардык булуң-бурчунан, Кытай республикасында жашаган кыргыздардын арасынан да учуратууга болот. Калкка кеңири тарап, түндүк, түштүк аймагынан кара сөз жана ыр түрүндө да катталган. «Боз жорго» аталган ырдуу күү да белгилүү. Күү «хандар сурап бербеген хан Шырдактын Боз жорго, бектер сурап бербеген бек Шырдактын Боз жорго» делип, ыр менен коштолуп чертилет. Чыгарма варианттуулукка өтүп, көбүн эсе кара сөз түрүндө баяндалат. Бирок сөз чектелген гана окуянын тегерегинде жүрөт. Катталган уламыш, аңыз-аңгемелердин, поэмалык варианттардын мазмуну негизинен бири-бирине окшош. Чыгарманын мазмундук нугун Анжыян, Коконду жердеген Шырдакбек аттуу кыргыз ханынын атагы алыска угулган Боз жоргосу, анын калмак хандары менен болгон согушу, бөтөнчө ардактаган сулуу аялынын чыккынчылыгы менен курган чебинин сыры ачылып, душман коргонун талкалап, ишенимдүү тулпарынан ажырап, жеңилишке учурагандыгы түзөт. Мыйзамдуу түрдө окуянын жүрүшүндө, башталыш, аякталышында, каарман, персонаждарында айырмачылык орун алат. Алсак, биринде Шырдакбек тирүү калса, экинчисинде калмак колдуу болуп каза табат. Биринде Боз жорго калмак колуна өтсө, экинчи айтылышында Шырдакбекке же баласына кайтарылып берилет. Айрым нускаларда окуя Шырдакбектин Боз жоргонун колго түшүрүү максатында калмак хандарынын жааган айла-амалдары алдыңкы катарга чыгат. Бирок Уя кандуу кармашууга жетпей аяктайт. Лейлек районунун Маргун айлынан катталган Шырдакбек уламышында жана Балыктын санжырасында [1] окуя калмак ханы эмес, кыргыз хандарынын ортосунда жүрөт. Дагы бир материалда Боз жорго калмак ханы Жайсандыкы болуп, Шырдакбек Тасма деген жигитин жиберип, уурдатып алат [2]. Бирок уламыштын мындай мазмунда айтылышы эл арасында жана башка материалдардан учурабайт. Бардыгында Боз жорго Шырдакбектики делип, ага көзү түшкөн калмак хандары кандай жагдайда болсо да атка ээлик кылуу аракетин жасашат. Жогоркудай айырмачылыктарына карабастан, бардык нускаларга таандык жалпылык өзүнө ченемсиз урмат-сый көрсөткөн ай жаркын жарына чыккынчылык кылган аялдын адамкерчиликсиздиги калмак ханынын да кыжырын кайнатып, ит көрбөгөн ыза-кордукту көрүп, ажал табышы болуп саналат.

Азыр биздин колдо уламыштын төрт варианты, варианттык деңгээлге көтөрүлбөгөндөр да бар. Эл оозунда чакан аңыз сөздөр да бир топ. «Шырдакбектин Боз жоргосундай» деген ылакап сөз, мактоо ырлары алиге эл арасында сакталган. Ошондой эле жер-жерлердеги эски чеп, коргондун уранды чалдыбарлары, жер-суу аттары «Шырдакбек» уламышынын окуясына байланыштуу айтылат. Кыскасы, эл Шырдакбекти тарыхый адам катарында баяндайт. Анын өмүр сүргөн доорун, бийлик жүргүзгөн мезгилин, жашаган аймагын тарыхый реалдуулук катарында мүнөздөшөт. Бул белгилүү даражада уламыштык чыгармаларга да чагылышкан.

Буга А. Вышнегорский тарабынан алгач жазылып алынып, «Предания из калмыцкого времени у современных кара киргизов Аулиеатинского уезда» деген ат менен жыйнакка [3] кирген «Шырдакбек» уламышы ачык мисал боло алат. Бул уламыш тарыхый реалдуулукка көбүрөөк жакын. Элдик кыялдануудан, ой жүгүртүүдөн келип чыккан кошумчалар аз өлчөмдө орун алат. Жалпысынан ошол доордогу кыргыз жана калмак хандарынын ортосунда жүргөн кандуу согуштун ачык картинасы түзүлөт. Уламышта Шырдакбек Кокондун беги делип, согуштун жүрүшү, согуш өткөн географиялык аймак тууралуу реалдуу маалымат берилет. Шырдакбектин аялынын,

баласынын, бир туугандарынын аттарынын конкреттүү аталышы менен башка нускалардан айырмаланып турат. Уламышты А. Вышнегорский Эшкожо аттуу болуштан жазып алып, ага «Кокондун беги Шырдакбектин калмактар менен согушу» деген тема коюп жарыялайт. Бул уламыш боюнча да Шырдакбек менен калмак ханынын чатагы Боз жоргодон башталат. Кокондо өткөн бир чоң жыйында Боз жорго байгеден чыгып келет. Ошондо калмак ханы «Жакшылык менен Боз жоргону бер, антпесе, уруша турган жериңди айт» — деп элчи жиберет. Шырдакбек анын айтканын кабыл алып, согуш өтө турган жерди болжоп, жеңилсе күлүктү бермекке макул болот. Шырдакбектин жөн жай тулпарды бере салбаганына кыжырланган калмак ханы кыргыздарга катуу бүлгүн салат. Алар жашаган шаарды камоого алып, согуш он эки айга созулат. Курал жарактуу, анын үстүнө сан жагынан басымдуу калмактарга туруштук бере албай, мусулмандардын айласы куруп турганда калмак ханы «согуш талаасын Анжыян менен Оштун ортосундагы кең түздүккө көчүрөлү» — деп элчи жиберет. Эки тарап макулдукка келип, калың кол Ош менен Анжыяндын ортосуна топтошкон мезгилде «согушудан мурун ат жарыштыралы» — деген бүтүмгө келишет. Ошондо байгеге кошулган аттардын катары Жармазардан (Маргаланга жакын жерде орун алган кыштак) Ошко чейин жеткен имиш. Дагы да байгеге чабылган аттардын ичинен Боз жорго чыгып келет. Калмак ханынын «Алтымыш капкалуу шаарга атыңды сатасыңбы?» дегенине Шырдакбек болбой, жөнөп кетет. Калмактар артынан кууп келип, шаарды камоого алып, жеңе турган болгондо, Шырдакбектин Сулуу бийке аттуу аялы Боз жоргону минип, калмак ханына качып барат. Шырдакбек жеңилип, өзү, эки иниси Муратбек менен Чоробек душман колунан каза табат. Шырдакбектен Кабылбек аттуу бешикте бала калгандыгын билген калмак ханы «Наристенин мал-мүлкүн ээлеп алуу кечирилгис күнөө болор» — деп, Боз жоргону кайтарып берет да, «өз эрине жакшылык кылбаган катын мага жакшылык кылар беле?» — деп, Сулуу бийкени өлтүртүп, кайрадан жол тартат.

Уламыштын экинчи вариантында да Шырдакбектин уруусу — кыргыз-кыпчак. Бул нуска боюнча Курманбектин замандашы. Мында да Шырдакбектин калмак ханы менен урушуп тургандыгы баяндалып, эки хандыктын ортосундагы карама-каршылыктын күчөшүнө Боз жорго да себепчи болот. Атты тартып алууга күчү жетпесе майып кылуу үчүн калмак ханы ар кандай айла-амалды колдонот. Бирок Боз жорго жолду тоздуруп койгон 60 кабат жибек торду үзүп, 60 кез орду аттап өтүп, ат чабышта баш байгени ээлейт. Ушундай жагдайда ат жөнүндө мактоо ыры жаралып, аны түзгөн ырчы Зыяда3F[4] аталат. Кабарчынын айтуусунда алгач аттын жорголуугу, көрктүүлүгү, тулпарлыгы бир топ узак жана көркөм ырдалчу экен. Ал үзүндүсүн гана эсинде сактап калгандыгын эскерет4F[5].

Үчүнчү уламышта Шырдакбектин турган жери Төрт-Көл аталып, анда калмактардан коргонуш үчүн бекем чеп курулат. Бул мезгилде Бел-Өрүктө — калмактар, Көк-Бел, Төрт-Көл, Ай-Көлдө казактар жашап, кыргыз менен калмактардын ортосунда кагылышуулар үзбөй жүрүп турат. Мында да Шырдакбектин эрке аялынын чыккынчылыгы менен коргон-чепти алуунун жашыруун сыры калмактарга билинип, душман ордону ээлеп, Шырдакбектин өзү колго түшөт. Аял калмак ханы тарабынан өлтүрүлөт5F[6].

Ы. Абдыракманов тарабынан катталган уламышта окуя Кокон аймагында эмес, Нарын тарапта өтүп, ага Шырдакбектин таржымалынын салыштырмалуу кийинки мезгили чагылышкан өңдүү. Шырдакбек кыпчак уруусунан чыгып, ордосу Ак-Талаанын Чолок-Кайың деген жеринен орун алат. Уламыш калмактардын кыргыздарга үстөмдүк

жүргүзүп тургандыгы жөнүндө ачык маалымат берет. Калмак төбөлдөрүнүн чабуулунда Кочкорду бийлеп турган тарыхый Амурсан окуяга катышат. Бул нуска боюнча да Шырдакбектин аялынын чыккынчылыгы, Боз жоргону минип калмактарга качып барып, хан колунан каза табышы туруктуу клишени түзөт. Бирок Абдыракманов боюнча Амурсандын азыткы тилине кирип, Шырдакбекти аялы өлтүрөт. Коргону талкаланып, башчысынан ажырап, чабылып-чачылып тукулжураган эл жер которуп, Анжыян, Бухара тарапка качууга аргасыз болот⁶[7].

Боз жоргого карата айтылган мактоо ырлары айрым учурда чыгарманын мазмундук тутумуна кирсе, өз алдынча мактоо ырынын жанрдык чегинде түзүлгөндөрү да катталган. Буга Алай районунда жашаган Карамергенов Мулла аттуу кыякчы — ырчыдан жазылып алынган ыр⁷[8] ачык мисал. Мактоо ырынын узак, көлөмдүү ырдалышын, алгач ырды жараткан ырчынын Саядат аталышын башка кабарчылар да маалымдашат. Дегеле кабарчылардын маалыматына жана колдогу азыноолак матерпалдарга көз жүгүрткөндө эле башатында чыгарманын ары көлөмдүү, ары көркөм ырдалып, бизге үзүндү түрүндө келип жеткендигин байкоого болот. Кантсе да Боз жоргонун макталышы көчмөн турмушта жашап, ошого карата баамдоо, кабыл алуу жана көркөм табити калыптанган угуучулардын купулуна толгон өндү. Колдогу чакан материалдан эле ырдын мактоо ырынын салтында түзүлүп, муундан-муунга, ооздон-оозго өтүп, ой жагынан тереңдеп, көркөмдүгү артып, мактоонун классикалык үлгүсүнө көтөрүлгөндүгү аныктала түшөт. Сөзүбүз кургак болбос үчүн Карамергенов Мулла айткан мактоонун текстин узагыраак келтирүүнү туура көрдүк:

Бек сураса бербеген,
Безип келген Боз жорго,
Кан сураса бербеген,
Каный келген Боз жорго.
Көк түтүндөй чубалган,
Көпчүлүктөн дуба алган,
Ак түтүндөй чубалган,
Нэшэ дандай дува алган,
Ушу кимдин жоргосу?
Хан Шырдактын жоргосу,
Бөктөргөндө дорбосу⁸[9].
Токум салса жарашкан,
Топтошуп адам карашкан,
Тоо белгиси шонда бар,
Жабдык койсо жарашкан,
Жарданып адам карашкан,
Жар белгиси шонда бар.
Кулагында сыргасы⁹[10],
Куйругунда гынасы¹⁰[11],

Жаагында омогу11F[12],
Жабдыны пайкай карачы,
Жалаң бир дилде кумпасы12F[13],
Аркардай арым таштаган,
Алты миң күлүк баштаган,
Жейрендей арым таштаган,
Жети миң күлүк баштаган,
Жүгүргөндө жүлгү13F[14] алган,
Жүздөн тандап бирди алган.

Натыйжада чыгарманын поэма болуп түзүлүшүндө, Боз жоргонун окуясы, аны мактоо ыры негиз болгон өңдүү. Бара-бара анын айланасына башка окуялар топтолуп, «калмак доору» аталган тарыхый кырдаал, калмак төбөлдөрү менен кыргыздардын урушу, чабылып-чачылып, кыргын-сүргүндү баштарынан өткөрүп турган калктын ал-абалы, муң-зары, азаттык жолунда жүргүзгөн баатырдык күрөшү, ой-мүдөөсү чагылышып, эпикалык чыгарманын деңгээлине көтөрүлгөн.

«Шырдакбек» чыгармасы кара сөз түрүндө гана эмес, ырдык формада да айтылып жүрчү экен. «Хан Шырдакты ырга салып, Балык акын айтуучу дешет»14F[15]. Балыктын айтуусунда бизге жеткен жок. Санжыра боюнча анын айтымында Боз жоргонун окуясы кыргыздардын өз аймагында, эки хандыктын ортосунда эле жүрөт. «Шырдакбекти» өз учурунда К. Акиев да айтып жүрүүчү экен. Бирок эмнегедир өз кол жазмаларында бул жөнүндө маалымат жок. Чыгарманын тексти да өз оозунан жазылып алынбаган. Аны 1974-ж. Жанжигит Казакбаев Өмүкеев Абдыдан жазып алып (ал 1948-ж. Калыктын өзүнөн уккан экен), Академиянын кол жазмалар фондусуна тапшырат. Окуясы чакан, Шырдакбектин ата-бабасынын санжырасы толугураак баяндалганына карабастан, негизги окуя анын тулпары, сулуу аялынын тегерегинде жүрүп, уламыш-поэманын жанрдык законуна көбүрөөк баш иет. Бирок чыгарманын чоң акын тарабынан айтылып, баатырдык эпосторду аткарып жүргөндүгүнө күбө болгон жерлери арбын. Бул Боз жоргонун турпатын, тулпарлыгын сыпаттоодо, кыргыздын өткөндөгү баатырларын даңктоодо жана аттын оозун жыя албай колдору карышып, Шыгай хан каздырып койгон алтымыш кез аңга түшүп кетип ажал таап, «Карыган жалгыз энемди кайрылып көрбөй каламбы?» — деп зар какшаган жетим баланын армандуу ыйын берүүдө ачык көрүнөт. Чыгарманын көп жеринде окуя кара сөз түрүндө баяндалат. Мунун себеби кабарчы түйүндүү жерлерин гана эсинде сактап калган өңдүү.

К. Акиев боюнча Тейитбектен — Курманбек, андан — Сейитбек, Сейитбектен — Шырдакбек. Курманбек калмактын ханы Дөлөн менен урушуп жүрүп, каза табат. Алты жашар Сейитбек Аккандын колунда чоңоюп эрезеге жетип, он сегиз жашында атасынын баш жигити Зайырбекти ээрчип элине келип, хан болот. Ал Кашкардын кербен башчысынын кызы Мөлгө үйлөнүп, андан Шырдакбек төрөлөт. Сейитбек атасынын кунун кууп, калмак ханы Дөлөндү өлтүрөт. Акыры өзү да жоо колунан каза таап, анын да уулу жаштайынан жетим калат. Боз жорго Шырдакбекке кайыптан табылат. Түшүндө аксакал кишинин айтуусу боюнча, Кебез-Тоодогу Ала-Көлгө барып, кулунду кармап келип, кишиге көрсөтпөй төрт жылы багып, кырк жигит курап, кыргыз-кыпчакты сурап бийлик жүргүзөт15F[16]. Окуянын андан аркы жүрүшү башка

уламыштык материалдардан айырмалуу. Мында Боз жорго үчүн Шырдакбек менен Шыгайдын ортосунда карама-каршылыктын башат алышына калмак ханынын аялы Шиктүркүң түрткү болот. Атты мактай берип, эринин көңүлүнө бүлүк түшүрөт. Ошондо жоргону сурап ала албасына көзү жеткен калмак ханы тулпарды эптеп колго түшүрүү максатында чоң той берип, Шырдакбекти да чакырат. Шырдакбек анын арам оюн түшүнүп, Боз жоргого тору ала аттын кебин кийгизип минип келгенде аял тааный албай коет. Ошондо ^жети жашар кезинде калмактын колуна түшүп кеткен 107 жаштагы кемпир (теги — кыргыз) аттын жайын айта келип, ээсинин тегин жиктейт:

Түпкү атасы — Тейитбек,
Тейитбектен — Курманбек,
Курманбектен — Сейитбек,
Телегейи тегиз бек,
Тору жоргону ээлеген,
Топ элге намыс бербеген,
Өзүнүн аты — Шырдакбек,
Бул — Сейитбектин ардагы.

К. Акиев айткан нусканын окуясы жогорку уламыштардан айырмаланып тургандыгына карабастан, жалпысынан уламыштык чыгарманын эле чегинде.

Чыгарманын айтылыш, аткарыш манерасынан, баяндоо ыкмасынан эпикалык чоң арымдагы айтуучунун өнөрканасынан жаралгандыгын байкоо анчалык кыйын эмес. Бул болсо Калыктын эпосторду ийине жеткире аткарып жүргөн эпикалык багыттагы акын экендиги менен түшүндүрүлөт. Ал айрыкча айтуучунун уламыштык же тарыхый негизи бар турмуштук теманы баатырдык эпостун деңгээлине көтөрүүгө жасаган аракетинен көрүнөт. Буга андан орун алган бир деталь ачык күбө. Мисалга Боз жоргону чапкан чабандес баланын жасаган ишин, акыл сезимин эле алалы. Чабышка түшкөн 600 аттын ичинен Боз жорго бөлүнүп чыга бергенде үстүндөгү чабандес бала дүрбү салып, 60 кез ан казып, 40 кулач керме жайып тосуп турган калың калмакты көрүп, тулпардын жалына жармашып, «кыргыздын намысын алдырба, жаныбарым» — деп жалынып ыйлайт. Каргадай бала Боз жоргонун аман-эсен байгеден чыгып келиши калктын намысын коргой тургандыгын түшүнүп:

Кара тоо башы бел көрдүм,
Капталдан чыккан сел көрдүм,
60 кез чоң ордо,
Казып жаткан эл көрдүм,
Кагылайын Боз жорго,
Сен көрбөсөң мен көрдүм.
Кайрылып кайта көрөмбү,
Картайган жалгыз энемди,
Ак калпак кыргыз калк үчүн

Алтындай жанды беремби,
Карга, кузгун талайбы,
Как талаада денемди,
Күлүктүгүң чын болсо,
Көргөзө көргүн өнөрдү —

деп, дембе-дем тулпарга камчы салып, бар далалатын жасап, жан алакетке түшөт. Этине камчы тийгенде жаны ачыган Боз жорго 60 кез ордон, секирип өтүп баш байгени ээлеп, «ак калпак кыргыз калкынын туусу көккө илинет».

Калыктагы дагы бир маанилүү деталь жети Жашар кезинде калмактарга туткундалып кеткен кыргыз кызынын элине, жерине карата тунук сүйүүсүнүн 107 жашка чыгып кемпир болгондо да өчпөгөндүгү угуучуларга зор таасир калтырат. Кемпир Боз жоргонун тулпарлыгын, ээсинин «топ элге намыс бербеген» баатырлык өнөрүн, ата-тегин сыймыктануу менен айта келип, жалпы кыргыз элин даңктап өтөт:

Кабылан Манас айкөлдөй,
Баатыр чыгат кыргыздан,
Бакай баштап сөз тапкан,
Акыл чыгат кыргыздан,
Баатырга күмбөз салдырган,
Турпандан турпак алдырган,
Катын чыгат кыргыздан.

Жогорку ыр жолдорунан көрүнүп тургандай, чыгармага Калыктын чыгармачылык өнөрканасынын жекечилдик өзгөчөлүгү, стилдик курулмалары чагылышкандыгын байкоо анчалык кыйын эмес. Анткени «Жаныш, Байыш», айрыкча «Курманбек» эпосу Калыктын бирден-бир сүйүктүү репертуарынан болуп, анда баатырдык Ата-Журт, Ага-Мекен темасы алдынкы катарга чыгып, калктын патриоттук сезими курч көтөрүлөт. Дегеле Калыктын жогорку эпосторду айтуу манерасы, аткаруу чеберчилиги башкалардан өзгөчө айырмаланып турат. Шурудай куюлушкан уйкаштыкка көтөрүңкү баяндалган патриоттук тон, комуз менен коштолгон муңдуу ыргак шайкеш келип, угуучулардын ички сезимине бүлүк түшүргөн.

Калыктын эпикалык багыттагы акын экендиги, «Курманбек» эпосу анын өмүрүнүн аягына чейин сүйүктүү репертуарынан болуп келгендиги белгилүү даражада «Шырдакбектен» да байкалып турат. Биринчиден, Калыктын айтуусунда «Шырдакбектин» окуясы Курманбектин уландысы катарында баяндалып, анын ата-тегинин санжырасы камтылат. Экинчиден, баяндоо ыкмасы боюнча уламыштын жанрдык рамкасынан четке чыгып, качандыр бир өткөн окуяны жөн жай баяндоо менен чектелбестен, аны эпикалык деңгээлге көтөрүүгө аракеттениши менен айырмаланат. Калык айткан нускада жогоркудай ири эпикалык чыгарманын белгилеринин сакталышы ал акындын чыгармачылык жекечилдигинин «Шырдакбекке» чагылышы, же баатырдык эпосторду аткарып жүрүшүнүн натыйжасы болуп саналат. Негизинен Калыктын айтуусунда чыгарма уламыш — поэманын гана нугунда калган. Бул окуянын андан аркы уланышында көзгө түшөт. Чыгарманын

аякталышы да айырмалуу. Боз жоргосу баш байгени ээлеп, намысы колуна тийген Шырдакбек көңүлү жай кырк жигити менен элине кайтат. Ошондо сулуу аялынын көңүлү бузулуп, Шыгайга тиймекке тулпарды минип качып кетет. Калмактын ханы сурап, аялды эринин кандайча сөөлөт менен бакканын угуп, сулуунун адамкерчиликсиздигине катуу иренжип, 40 байталга сүйрөтүп өлтүрүп, атты кайрадан 40 жигитке жетелетип жиберет. Шыгайга ыраазы болгон Шырдакбек Боз жоргону ага өзү алып барып берет. Калмак ханы аны кызына үйлөнтүп, эки эл ынтымакташып жашап калат.

«Хан Шырдактын Боз жоргосун» акын Токтосун Тыныбеков көзүнүн тирүүсүндө газетага сунуш кылган экен. Кийин кыскарган түрүндө жарык көргөн 16F [17]. Ал 1997-ж. басылып чыккан акындын чыгармалар жыйнагына да кирет 17F [18]. Окуясы, каарман — персонаждары, баяндоо ыкмасы, стилдик курулмалары Калыктыкына өтө жакын. Т. Тыныбеков бирге эмгектенип жүргөн кезинде кулак төшөп угуп, өнөрлөш устатынан таасир-таалим алса керек. Ириде окуя жагынан жалпылык ачык байкалат. Анын айтуусунда да калмак ханы Шыгай суратып да, уурдатып да атты колуна тийгизе албаганда той бермек болуп, алты хандын элине кабар айттырат. Шырдакбек анын амалын алдын ала туюп, Боз жоргону үч ай суутуп, алты тору аттын терисинен кеп жасатып тойго минип барганда Шыптыркул баштаган калмактар тааный албай коюшат. Мында да Шырдакбектин минип келгени тору ат эмес, Боз жорго экендигин бала кезинде калмак менен кыргыздардын чабышында колго түшүп кеткен Кенезек-кемпир тааныйт.

Шырдакбектин мингени Боз жорго экенин билбей, баш байгеге миң кул, миң күң, көп мал сайган калмак ханынын айласы кетип, Шыптыркулдун айтуусу менен ат келе турган жолго ор каздырып, тулпарды мерт кылууга камданып калат. Муну Кенезек-кемпир угуп калып, Шырдакбекке айтып коет. Алдын ала кабар алган Шырдакбек ат кошчусу Урманбетти, чабандеси Ыйманбекти чакырып, Боз жоргонун жөн жайын баяндап:

«Куурайдын башын чалдырба,
Курсагын сууга алдырба» —

деп сарууркап турушу менен окуя аяктайт. Үзүндү түрүндө бизге келип жеткенби, же болгон окуясы ушул элеби, аны так айтуу кыйын. Байкоого караганда сөз Боз жоргонун тегерегинде эле жүргөн сыяктуу.

Тоголок Молдонун айтуусунда «Шырдакбек» жогоркулардан кескин айырмаланып турат. Уламыштык окуя поэманын деңгээлине көтөрүлүп, оң каармандын төрөлүшү, баатырдык кыймыл-аракети белгилүү даражада эпикалык чыгарманын эле жанрдык чегинде. Идеялык багыты да негизинен баатырдык темага баш ийип, эл азаттыгын, эркиндигин коргоого багытталат. Эгерде уламыштык окуяда жанрдын мыйзамына ылайык кандайдыр бир болумуш жөн жай баяндалса, Тоголок Молдонун вариантында ошол доордогу тарыхый катаал кырдаал жана ички, сырткы карама-каршылыктары реалдуу мүнөздөмөгө ээ болгон. Ушул өзгөчөлүгү менен эпикалык чыгарманын жүгүн көтөрүп турат. Кыскасы, колдогу фактыларды талдоого алганда «Шырдакбектин» эпикалык поэма катарында түзүлүшүнө уламыштык материалдардын негиз болгондугу талашсыз. Баатырдын тулпарына калмак ханынын көз артышы, сулуу аялынын чыккынчылыгы менен Боз жоргодон ажыраган Шырдакбектин душманга алдырышы поэмада да түйүндүү окуядан болуп саналат.

Айрым окуялар уламышта да, поэмада да туруктуу окуяны түзөт. Бардык айтылыштарында аял калмак ханынын колунан каза табат. Көпчүлүк учурда калмактар менен болгон согушта Шырдакбек өлүп, коргону талкаланып, башчысынан ажыраган калктын башына катуу мүшкүл түшөт. Ы. Абдыракмановдун маалыматында кыргыздардын түштүк тарапка агылып, жер которушу ушундан кийин болот. Натыйжада чыгарманын мазмуну «калмак доору» аталган мезгилдеги калктын башынан өткөрүп турган тарыхый кырдаалга шайкеш. Айрым нускаларда калмак ханынын Боз жоргону Шырдакбеке кайтарып берип достошуусунда, же Шыгайдын кыргыз баатырына кызын берип туугандашуусунда окуянын аякташы алгачкы салттуу мотивдерден болбостон, жумшартылып кийин кирген кошумчалардан болушу ыктымал.

Чыгарманын тарыхый негизи, Шырдакбектин жашаган доору, тарыхый реалдуулугу жөнүндө сөз болгондо эки маалыматка: санжыра, аңыз-аңгеме, уламыштык материалдарга жана тарыхый булактарга таянабыз. Санжыра, уламыш боюнча Шырдакбек XVII—XVIII кылымдардын аралыгында жашаган тарыхый инсан катарында баяндалат. Айтуучулар анын өмүр сүргөн мезгилин, жашаган ордун мүмкүн болушунча так көрсөтүүгө аракеттенишет. Шырдакбектин сепилинин жайланышкан ордун, ал эмес Боз жоргонун зоругуп өлгөн жери, анын ат байлаган мамысына чейин иликтөө далалаты бар. Көпчүлүк кабарчылар, анын ичинде Тоголок Молдо да Шырдакбектин түпкү тегин Курманбектен чыгарат. Шырдакбек Сейитбектен төрөлөт. Бир маалыматта замандашы, экинчи кабарда ага-ини делет. Ал эми Курманбектин XVI—XVII кылымдардын аралыгында жашап, калмак төбөлдөрү менен согушуп өткөн тарыхый инсан экендиги азыркы мезгилде анчалык күнөм туудурбайт. Фольклордогу жана тарыхый булактардагы фактылардын негизинде аныкталган деп айтууга негиз бар. Шырдакбектин жашаган мезгилин XVII—XVIII кылымдардын аралыгы деп эсептөө да бекеринен эмес. Тарыхый жана фольклордук фактыларга негизделип чыккан пикир. Тоголок Молдо айткан поэманын окуясы да уламыш, аңыз-аңгемелерден орун алган маалыматтар менен шайкеш. Чыгарманын түзүлүшүнө XVII—XVIII кылымдардын аралыгындагы тарыхый кырдаал калмак-жунгар төбөлдөрүнүн баскынчылык согушуна карата кыргыздардын көз каранды эместигин, эгемендүүлүгүн коргоп, жүргүзгөн баатырдык күрөшү негиз болгондугу анык. Аны айрым тарыхый окуялардын жана тарыхый адамдардын чагылышы менен аныктоого болот. Поэмада эскертилген Калдан (Галдан Бошокту — хан) — тарыхый адам. Ал — калмактын түпкү ханы. Батур-хан тайчжинин алтынчы баласы болуп, 1644—1697[19]-жылдардын аралыгында жашап, Батыш Монголиядагы Ачаатумай деген жерде каза табат. Галдандын бийлиги Цин өкмөтү менен салгылашуулардан катуу алсырап, өмүрүнүн акыркы күндөрүн качып-тосуп, жакырчылыкта өткөрөт[20]. Дегеле тарыхый булактарда жана эмгектерде калмактардын кыргыздарга жасаган жортуулдары жөнүндө бир топ толук маалыматтар берилип, эл оозеки чыгармачылыгындагы фактыларга шайкеш келип тургандыгы менен кызыктуу. Алсак, 1652-жылы хошоуттардын (калмак уруусунун аталышы) башчысы Цецен хан Тянь-Шань кыргыздарына жортуул жасаган учурунда 17 жаштагы уулу Галдаманын катышкандыгы[21] тууралуу маалымат бар.

Галдама 1671-ж. бийликке келет да, ата-бабаларынын жолун жолдоп, кыргыз, казактарды каратып алуу аракетинде баскынчылык саясатты күчөтөт. 1680-ж. Тянь-шандык кыргыздар[22], 1683—1684-жылы Сайрам, 1683, 1684, 1685-жылдары кыргыздар жана ферганалыктар менен согушат[23]. 1683-жылы Анжыянга жана казак талааларына катуу чабуул жасап, ногойлордун жерине чейин жетет[24].

Галдан калмак хандарынын ичинен биринчилерден болуп, Иле өрөөнүн жайлап, кээде Иртыш боюна кыштап да калат. Жогорку тарыхый окуялар белгилүү даражада «Шырдакбек» поэмасына да чагылышып, ошол доордун, тарыхый кырдаалдын картинасын ачык элестетет. Дегеле «Шырдакбек» поэмасында калмак хандарынын бийлигинин таралыш аймагы бир топ реалдуу берилген. Башы Ысык-Көлдөн тартып, Талас, Кызыл-Кыя, Анжиянга чейин алардын кол астына өтөт. Алты Шаар Кашкарды бүтүндөй калмактардын башкы ханы Чагай бийлейт. Амурзан (туурасы — Амурсан) Атбашыны башкарат. Калмак төбөлдөрүнүн арасында да биринчилик үчүн күрөш жүрүп, Контаажыны Чагай хан Ала-Тоо тарапка сүрөт. Ал келип Кеминге жайлашып, Иле, Ысык-Көлдү сурайт. Калдама деген уулу Анжиянды, Ажааны Сары Өзөн Чүй, Кочкор, Жумгал, Нарынды бийлейт^{24F}[25]. Калмактардын кыргыздарды каратышы жергиликтүү калк тарабынан катуу каршылыкка учурап турат^{25F}[26].

Аларга кыргыздар толугу менен баш ийип бербейт. Галдан «Буруттарды жана анжияндыктарды» башкарып турганы менен негизинен алар өз көз каранды эместигин сактап калган. Көпчүлүк кыргыздар Чыгыш Тянь-Шандан түштүк жакка ооп, Фергана, Памир-Алай жана Чыгыш Түркстанга көчүп кеткен. Бул жөнүндө да санжыра, тарыхый ыр, уламыштарда жана «Шырдакбек» поэмасында да ачык маалыматтар орун алат. Түндүк кыргыздарынын ойрот — калмак төбөлдөрүнүн кысымынын жабыркап, түштүк тарапка агылышы массалык түрдө өтөт. Тарыхый маалыматка караганда, ойрот — калмак хандары үстөмдүк жүргүзгөн XVII—XVIII кылымдардын аралыгында кыргыздардын Тянь-Шандан кетип, же кайра кайтып туруулары токтолбогон өңдүү. Анжиян, Алай тарапка Чүй, Ысык-Көлдөгү бугу, солто, сарыбагыш уруулары да сүрүлөт. Чериктин көбү Какшаалга качып кетет. Калмак чабуулунда түштүккө сүрүлгөн кыргыздардын бир тобу Гиссар (Ысар), Куляб, Памир, Кара-Тегинге чейин жетет^{26F}[27]. П.П. Иванов XVII—XVIII кылымда кыргыздардын Ферганага эки жолу көчкөндүгүн маалымдайт^{27F}[28]. Тарыхчынын пикирин фольклордук материалдар да бекемдеп турат. Түндүк кыргыздарынын түштүккө оодарылышы да согушсуз өткөн эмес. Катуу каршылык, куугун-сүргүн менен коштолгон. Тарыхчы Б. Солтоноевдин айтуусунда калмактар экинчи жолу Жети-Суу аймагын басып киргенде казак, кыргыздардын биргелешкен колу катуу жеңилет. Чубатай, Семетей аттуу баатырлар каза табат. Алардын жээни Кетмен-төбөлүк Карагул баатыр таякелеринин кунун кууп, жоо артынан кубалай чыгып, калмактардын калың колуна тең келе албан, кошуну кыргынга учурап, өзү өлөт. Бир туугандарын жана баласын жоктогон эненин муңдуу кошогу эл эсинде сакталып калган^{28F}[29]. Калмактар каптап келе жатканда сол кыргызынан Кожожаш, саяк уруусунан Табылды баштаган бир топ азаматтар душмандын жолун тосуп катуу каршылык көрсөтүшөт. Күчтүн теңсиздигинен көбү согуш талаасында каза табат^{29F}[30].

Б. Солтоноевдин кол жазмасында ойрот — калмактардын кысымы аркасында түндүк кыргыздарынын Анжиян тарапка сүрүлүшү, алардын жолдо тарткан азап-тозогу бир топ таасын маалымдалат. Анжиян, Бухара жерине барган кыргыздар Ата-Журт жергесин, Ала-Тоосун сагынып, азып-тозот, жан сактоонун айынан өзбек, тажиктерге сиңип кеткендери да болгон дешет^{30F}[31]. Дегеле Ата-Конушун таштап, жер оодаруу калк үчүн катуу кайгы болгон. Тарыхтын бул кезеңи эл оозунда «Казак кайын саап, кыргыз Ысарга кирген» катаал мезгил катарында мүнөздөлөт. Бул жөнүндө Ы. Абдыракманов төмөнкүчө маалымат берет: «Эл оозунда — дейт Ы. Абдыракманов — кыргыздар калмактарга туруштук бере албай, Анжиян багытына түшүп, андан Бухара, Ысар (Гиссар) жерине барат. Шырдак ушул козголоңдо өлөт. Ала-Тоо кыргыздары душмандын колунда калат. Калмактардын жортуулунда казактар да

катуу зыянга учурайт»^{31F[32]}. Жер оодарып барганда да согуш токтобойт. Анжыяндын чыгыш жээгине токтогон калмактар менен кыргыздардын ортосунда катуу кармашуулар кайталанып турат^{32F[33]}. Акыры душман мурунку күчүн жоготуп, чегинип кетүүгө аргасыз болот. Кыргыздар калмактардын артынан сүрө түшүп кубалап, малы — башын олжолойт^{33F[34]}. «Шырдакбекте» жогорку тарыхый кырдаалдын изи жатат. Поэма боюнча да кайра качкан калмактын колун кыргыздар катуу зыянга учуратат. Тарыхый булактардагы, санжыра, аңыз-аңгемедеги маалыматтар боюнча түндүк кыргыздары Анжыян багытына XVII кылымдын аяк ченинде ооп, бир кылымдан ашык ал жерде туруп, 1758-жылы Ойрот державасынын Цин (Кытай) империясы тарабынан талкаланып, калмактардын кыргыз жергесинен кетиши менен мурунку аймагына көчүп кетишет^{34F[35]}. Кийин да Анжыян менен атбашылык кыргыздардын байланышы үзүлбөйт. Карыя адамдар: «Биздин киндик каныбыз төгүлгөн жер жана бешигибиз Анжыян деген сөздөрдү жомоктотуп айтышчу экен»^{35F[36]}. Айрым атактуу, кадырлуу адамдардын сөөгүн Ош, Анжыян, Арстанбапка жүктөп барып көмүү кыргыздардын Россияга кошулушунан кийин гана токтолот^{36F[37]}. Кыскасы, ойрот хандарынын жортуулу мезгилинде элдин тарыхы, тарткан азап-тозогу, түштүк тарапка качышы, кайрадан көчүп келиши, калмак-кыргыз согушу калк эсинде таң каларлык тактык менен сакталып калган. Калмак хандарынын аттары, ата-тегинин санжырасы да негизинен конкреттүү прототибине ээ. Алсак, «Шырдакбекте» Анжыянга качкан кыргыздардын артынан кубалай барып уруш качкан калмак ханы Калдан же Калдама делип эки түрдүү аталат. Тарыхый булактарда Галдама, Галдан эки башка адамды түзөт. Галдама — Галдандын жээни. Ал он жети жашында Тяньшандык кыргыздарды катуу талкалашы менен бүтүн Жунгарияга атагы чыгат. Галдама кыргыздын Янгир (Жамгыр) деген баатырын жекеме-жекеде жеңип, жортуулдун ийгиликтүү аякташына шарт түзөт. Галдан Бошокту-хан жээнин өтө кадырлап, аны мактаган ырларды кунт коюп угуучу дешет^{37F[38]}.

Калмактардын тарыхындагы айрым фактылардын кыргыз фольклорунда сакталып калышы жана эпикалык чыгарманын табиятына ылайык интерпретацияланышы кызыктуу көрүнүш. Алсак, Батур-хун тайчжи өлгөндөн кийин бийлик үчүн балдарынын ортосунда катуу күрөш жүрүп, Цэцэн аталаш бир тууганы Сэнгэни өлтүрүп, такка отурат. Цэцэн ханды Галдандын өлтүрүшү менен бийлик ага өтөт.

Кыргыздын санжыра сөздөрүндө^{38F[39]}, же «Шырдакбек» поэмасында Галдандын иниси Ажаан катаал чыгып, калкка кысым көрсөткөндүгү үчүн элдин кыжыры кайнап өлтүрүп коюшат. «Шырдакбек» боюнча Галдан (Калдан) көчкү астында калып, мерт болот. Мындан көрүнүп тургандай, калмак хандарынын өмүр баянына таандык реалдуу окуя эл оозеки чыгармачылыгында башкача талкууланат. Чыныгы чындыгын өзгөртүп, эл мүдөөсүнө, кызыкчылыгына баш иет. Бул идея зордукчул Калданды көчкү алып, каардуу хан Ажаандын кыжыры кайнаган калк тарабынан өлтүрүлүшүндө жүзөгө ашат.

Кыскасы, поэманын түзүлүшүнө XVII—XVIII кылымдардагы кыргыз элинин башынан өткөн кыйын кезен негиз болгондугу анын өзүндөгү фактылар менен да аныкталат. Алсак, чыгармада ар башка мезгилде бийлик жүргүзгөн ойрот-калмак хандары Галдан-Бошоктудан (1671—1697)^{39F[40]} тартып, Цэван Рабдан (1697—1727), Галдан Цэрэн (1727—1745) жана XVIII кылымдын аяк ченинде (1757)^{40F[41]} каза болгон Амурсандын же алардын прототиби катарында эсептелген адамдардын аты аталат. Бирок эпикалык чыгарма да өз жолу менен өнүгөт. Ошондуктан эл эсинде же поэмада мурунку кийинки окуялардын орун алмашып, өйдө-төмөн айтылышы, калмак

хандарынын бийликке келүү хроникасынын так сакталбай калышы, же ат жагынан айырмаланышы, тарыхый окуялардын же адамдардын интерпретацияланышы жана бул же тигил чыгарманын эпикалык жанрдын салттуу мотивдерин, окуяларын өз боюна сиңире өсүп-өнүгүп калыптанышы табигый көрүнүш. «Шырдакбекте» да эл оозеки чыгармачылыгынын табиятындагы жогорку өзгөчөлүк сакталган.

Кыскасы, уламыштык жана тарыхый негизи бар окуядан поэма өсүп чыккан. Бирок анын поэма катарында түзүлүшү, толук мазмундуу эпикалык чыгармага өсүп жетиши эки аймакта эки башка жагдайда өткөн. Колдогу материалдарга караганда, Кыргызстандын түштүгүндө уламыш же аңгеме түрүндө, көбүн эсе кара сөз түрүндө кезигет. Боз жоргонун макталышы гана ырдык формада айтылат. Кыргызстандын түндүк өрөөнүндө уламыш-аңгеме, уламыш-поэма жана белгилүү даражада эпоско таандык салттуулукту (мазмун, образ куруу системасында, идеялык багытында, баяндоо ыкмасында) сактаган эпикалык чыгарманын деңгээлине көтөрүлгөн.

Жогоруда сөз кылгандардын ичинен бараандусу — Тоголок Молдо айткан вариант. Бул нуска алгач акындын чыгармалар жыйнагынын I томунда басылган [41F\[42\]](#). 1973-жылы экинчи жолу жарык көрүп, «Элдик поэмалар» аталган жыйнакка кирет [42F\[43\]](#). Алгач кагазга түшүрүлгөн кол жазма Борбордун корунда сакталууда.

«Шырдакбектин окуясында», же жеке өмүр баянында тарыхый чындыктын изи жатканы менен негизи көркөм чыгарма. Анан айланасына башка окуялар топтоло берип, аймагы кеңейип кеткен. Чыгарманын негизги кейипкери катарында эсептелген Шырдакбектин өмүр баянында варианттуулукка өтүп, ар түрдүү баяндалат. Боз жоргонун тагдыры да ар башка түшүндүрүлөт. Айтор Шырдакбектин окуясы элдин учкул кыялында, чыгармачылык өнөрканасында иштелип чыгып, алымча-кошумчага учураган. Бирок анын ойрот-калмак хандарынын мезгилинде жашап, алар менен согушуп тургандыгы, аялынын чыккынчылыгы менен ордосу талкаланып, Боз жорго душмандын колуна өтүп, кыргыздардын чабылып-чачылышы сыяктуу окуянын туруктуу схемасы жана тарыхыйлууулук сакталып калган.

Шырдакбекти тарыхый инсан катарында кароо бүгүн эле көтөрүлө койгон маселе эмес. Жарыяланбаган кол жазмаларда, поэмага жазылган баш сөздө, информациялык кабарларда анын тарыхый адам экендиги айтылып эле келе жатат. Бирок фольклордук жана тарыхый материалдардын бирдигинде карап, Шырдакбектин тарыхый инсан экендигин илимий негизде аныктоо күн тартибинен түшө элек. Ошон үчүн айрым тарыхый аңгеме, санжыра, уламыштарга жана тарыхый булактардан орун алган маалыматтарга көз жүгүртүп көрөлү: Тоголок Молдо боюнча Шырдакбектин уруусу-кыпчак, Курманбектин небереси. С. М. Абрамзондун 1955-ж. Баткенден жазып алган материалында Шырдакбек кыпчактын кожом-шүкүр уругунан чыгат. Кыпчак уруусун бүтүндөй Көк-Дөбө, Каркара деген жерлерден кан Шырдак баштап, азыркы жашап турган аймакка көчүрүп келгендиги тууралуу эл арасында уламыш, аңыз-аңгемелер айтылат [43F\[44\]](#). Санжырада да Шырдакбек жөнүндө баалуу маалыматтар кездешет. Айрыкча кытай тарыхчысы, санжырачы Үсөйүн-ажынын маалыматы толугураак да, чындыкка жакыныраак да. «Шырдакбек — деп жазат — Үсөйүн ажы — XVII кылымдын аягында өткөн кыпчак элинин баатыры жана акылман башкаруучусу болуп, зор атакка ээ болгон. Өзү Анжыяндын Пайтык деген жеринен болуп, кийинчерээк Нарындын Куртка деген жеринде турган. Сарыбагыштардын Үчүкө, Түлкү деген баатырлары баатыр кыз Жаныл Мырзанын колунан өлгөндө, алар баатырларынын кунун кууп алуу үчүн кол курап, жүрүш кылууга даярданганда, Шырдакбекти чакырып келип, кол баштоону өтүнүч кылган. Шырдакбектин масилети, акыл көрсөтүшү боюнча иш

жүргүзүшүп, Жаныл Мырзаны колго түшүргөн.

Шырдакбек кийинчерээк Шинжанга келип, Жаркенге аким болуп турган экен. Андан кийин азыркы Ак-Тоо ооданы курулган жерге сепил соктуруп, ошондо турган. Ал акыркы өмүрүндө кыргыз элинин эзелки тарыхтан берки жоосу болгон калмактар менен кармашып келген. Чыккынчы катындын кастыгы себепчи болуп өлөт экен. Анын урпагы аким Шерип Таш-Коргон көңтөрүшүнө баштык болгон»44F[45]. Үсөйүн-ажынын Шырдакбектин туулган жери, жашаган аймагы, анын Жаркенде акимдик кылышы, кийинки мезгилдерде курдурган сепили, ажал табышынын себеби, анын тукуму Аким Шерип жөнүндө алгач кабар бериши өтө баалуу, табылгыс маалыматтардан. Шырдакбектин Жаркен, Кашкар тарапта аким болуп тургандыгы тууралуу маалымат тарыхый булактардан да кездешет. Алсак, Ш. Б. Чимитдоржиевдин төмөндөгү китебинин45F[46] акырында «Ислам-намеден» (1756-ж. ыр түрүндө жазылган эски уйгур тилиндеги хроника) үзүндү келтирилген. Хрониканын «Жолборс хандын калмактарга качышы тууралуу аңгеме» деген жеринде төмөнкүдөй маалымат орун алат. Атасын ызалап качкан Жолборстун артынан кеткен куугунчунун Жаркенге кайрылып келиши менен хан өзүнүн эмирлерине кечиримдүүлүк менен мамиле жасайт. Бирок Кашкарлык эмирлерди жана өзүнүн бектеринен ичинен Шах-Бакыны балдары менен, мырза Шырдак шигавулду жана да айрымдарын зынданга салдырат. Бир канча күндөн кийин зынданга түшкөндөрдүн көбүнүн теги саид болгондуктан бошотулуп, калган эмирлер калмактарга өткөрүлүп берилип, Бай-Дөбөгө жакын жерде калмак колунан азаптуу ажал табышат.

Шах Махмуд Чоростун хроникасында дал жогоркудай эле маалымат кездешет. Хроника боюнча Халил-шах жана Шах-Бакы-бек балдары менен сейид тукумунан болгондугу кошумча маалымдалат46F[47]. Калганы башынан аягына чейин эки тарыхый булакта тең сөзмө-сөз кайталанып, бири-бирине шайкеш келип турат. Экөөндө тең Шырдакбек сейит же саиддердин катарына киргизилбейт. Натыйжада бул маалыматтар Шырдакбектин Жаркен хандыгында кызматта болгондугу, анын эмне себептен калмактардын колунан Бай-Дөбө деген жерде ажал тапкандыгын, негизгиси XVII кылымда жашагандыгын ачык кабардап турат. Эң кызыктуусу «Ислам-намедеги», Шах Махмуд Чоростун хроникасындагы жана Үсөйүн ажынын санжырасындагы маалыматтардын бири-бирине шайкеш келгендиги.

Ата менен баланын бийлик талашып, бири-бирине душман болуп каршылашкандыгы жөнүндөгү маалыматтар башка эмгектерден да кездешет. Мисалы, О. В. Зотов Шах Махмуд Чоростун хроникасына таянып, төмөнкүчө маалымат берет: «Абдаллах-хан өзүнүн духовный насаатчысы менен биригип, мураскору Жолборсту Жунгарияга качууга аргасыз кылат. Ал кийинчерээк Ак-тоолук кожолордун жана ойрот башкаруучусу Сенгенин жардамы менен бийликке келет». Бирок анын бийлиги көпкө созулбастан, Кара-тоолуктардын ич ара сүйлөшүүсү жана Элдан-тайчынын тобунун каршылыгы менен ажал таап, хандык Исмаил-ханга өтөт47F[48].

Абдаллах-хан 1639—1668-жылдары, баласы Жолборс-хан 1668—1670-жылдардын аралыгында бийлик жүргүзүп турган тарыхый инсан экендигин эске алсак48F[49], жана «Ислам-намедеги» маалыматка таяна турган болсок. анда Шырдакбек XVII кылымдын экинчи жарымында Жаркен, Кашкар тарапта хан кызматында эмир же аким болуп тургандыгы чындык болуп чыга келет. Ошондой эле так талашкан ата-баланын чыр чатагына аралашып каза тапкан көрүнөт. XVII—XVIII кылымдарда Кашкар, Жаркен хандыктарынын тарыхында кыргыз уруулары жана бийлери чон роль ойногон, ээлеген орду болгон. Бул тууралуу Ш. Б. Чимитдоржиев төмөнкүчө маалымат

берет: «XVII кылымдын жарымынан баштап, кыргыз феодалдарын Чыгыш Түркстандагы маанилүү маселелерди чечүүгө жана саясий иштерге катыша баштайт. Алар мамлекеттик жана согуштук ири кызматтарды ээлеп турушкандыктан, өлкөнүн саясий турмушунда таасири болбой койгон эмес»^{49F[50]}. Абдаллах-хан айланасына өз жоокерлери менен кызмат өтөөгө келген кыргыз бийлерин топтоп турган. Натыйжада XVII кылымдын ортосунан тартып, кыргыздар Чыгыш Түркстандын согуштук жана саясий турмушунда активдүү роль ойнойт^{50F[51]}. М. А. Салахетдинова «Хидаят-намедеги» маалыматка таянып, XVII кылымдын аягы XVIII башында кыргыздардын Кашкардын саясий тарыхында чон роль ойногондугун белгилей келип: «Кыргыз бийлери уруу башында туруп, бири-бири менен каршылашкандардын бул же тигил жагын колдоого алып турган. Шарты келгенде өздөрүнүн саясий үстөмдүгүн жүргүзүү аракетинде болушкан»^{51F[52]} — деп жазат.

Сөз нугун Шырдакбек өмүр сүргөн мезгилде жашап өткөн тарыхта орду такталган Үчүкө, Түлкү, Жаңыл Мырза өңдүү инсандарга бурсак эле анын жашаган кылымы аныктала түшөт. Жогоруда аты аталган адамдар Үсөйүн-ажынын санжырасында Шырдакбектин замандаштары катарында саналып өтсө, Ы. Абдыракмановдун материалдарында төмөнкүчө маалымдалат:

Ала-Тоонун жеринде,
Үчүкө, Түлкү, Шырдакбек,
Бул өңдөнгөн эрлер бар,
Кара кулак шерлер бар^{52F[53]}.

Же:

Жаныл кыздын колунан
Үчүкө, Түлкү эр өлүп,
Ажалы жетип, күн бүтүп,
Хан Шырдактай бөрү өлүп^{53F[54]}.

Ал эми Үчүкө, Түлкү, Жаңыл Мырзанын реалдуу тарыхый инсан экендиги далилдөөнү талап кылбайт. Белек Солтоноевдин тарыхында Шырдакбектин замандаштары эсептелген Аккочкор, Каңкынын (багыш кыргызынан) калмактар менен болгон теңдешсиз кармашууда өлгөндүгү, дегеле көптөгөн азаматтардын кырчылдашкан согуш майданында ажал тапкандыгы баяндалат^{54F[55]}.

Музыкавед А. В. Затаевич тарабынан «Боз жорго» күүсүнө жазылган комментарийде Аккочкор, Каңкы кыргыз, калмак кармашууларында каза болгон Шырдакбек менен бир мезгилде жашаган тарыхый реалдуу адамдар катарында маалымдалат^{55F[56]}. Ы. Абдыракмановдун материалдарында, айрым оозеки маалыматтарда Шырдакбек казак ханы Тоокенин замандашы катарында айтылат. Тооке-хан 1680—1715-жылдары бийлик жүргүзгөн реалдуу тарыхый инсан^{56F[57]}. Демек, эл оозунда, аңыздык аңгемелерде, санжыра материалында Шырдакбектин замандаштары эсептелген Үчүкө, Түлкү, Жаңыл Мырза, Аккочкор, Каңкы, Тооке хан жана башкалардын тарыхый реалдуу инсан экендиктерин көңүлгө тутсак, Шырдакбекти тарыхый болгон адам катарында кароого толук негиз бар. Жогоруда белгилегендей, Шырдакбектин туулган жери жөнүндө да Үсөйүн ажынын санжырасында, Тоголок Молдонун материалдарында

ишенимдүү маалыматтар орун алат. Үсөйүн-ажы аны Анжыяндын Пайтык деген жеринде туулду десе, ушул эле маалымат Тоголок Молдо тарабынан да бекемделип, Анжыянда туулган делет. Демек, Шырдакбекти туулган жери Анжыяндын эле айланасы болуп чыгат.

Фольклордук маалыматтар Шырдакбектин жашаган жери, бийлик жүргүзгөн аймактары жөнүндө реалдуу маалымат берет. Алсак, жогоруда белгилегендей Үсөйүн ажынын санжырасында Шырдакбектин Фергана өрөөнүндө, Нарын, Жаркен, Ак-Тоо ооданында бек, аким болуп тургандыгы маалымдалса, Тоголок Молдонун материалы боюнча Ош, Анжыян, Маргалан, Кокон, Наманган, аягы Кожонт, Ташкенди сурап, Жети шаар Паргананы жергеси менен каратып тургандыгы баяндалат. А. Вышнегорскийде Кокондун беги делет.

Жогорку маалыматтарды жыйынтыктай келгенде Шырдакбек Анжыян аймагында туулуп эр жетип, бүт Фергана өрөөнүн сурап турган. Мунун далили катарында Шырдакбектин турагы эсептелген чеп, коргондорду, Ош шаарындагы Хан-Дөбө, Лейлек аймагына караштуу Маргун айлынын түштүгүнөн оруп алган Коргон-Төбө, Жалал-Абаддагы Түйө-Төбө (Чөкө-Дөбө) сыяктуу жер аттарын, Ак-Талаадагы Шырдактын чебин жана ага байланыштуу айтылган уламыштарды келтирсек орундуу болот.

Кийинчерээк Шырдакбек Нарындын Ак-Талаа аймагына чеп салдырып, ошондо турат. Муну азыркыга чейин сепилдин урандысынын, карападан жасалган суу түтүкчөлөрүнүн сыныктарынын сакталып калышы ачык аныктайт. Андан кийин Кашкар, Жаркен тарапка барып, ал жерде аким болот. Өмүрүнүн акырында Абдаллаххан менен жоолашып калгандыктан, Ак-Тоо ооданына келип, чеп соктуруп, коргонуунун камын көрүп, анда калмактар тарабынан өлгөнгө чейин өмүр сүрөт.

Жогоруда келтирилген фактыларды жыйынтыктап келгенде Шырдакбектин генеалогиясы такталган, тарыхта аты калган үзөңгүлөш замандаштары бар, XVII кылымда жашаган реалдуу тарыхый инсан экендиги аныкталат. Чыгармада тарыхый негизи бар Калдама, Амурсан сыяктуу калмак хандарынын аты аталат. «Шырдакбекте» эл оозеки чыгармачылыгынын жанрдык табиятына, тарыхый окуяны, болумушту чагылыштыруу өзгөчөлүгүнө ылайык негизинен эпикалык көркөм чыгарманын жүгүн аркалап, калмак төбөлдөрүнүн жортуулу мезгилинде калктын чабылып-чачылуусун, азап-тозогун, өздөрүнүн азаттыгын, көз каранды эместигин сактап калуу үчүн жүргүзгөн баатырдык күрөшүнүн реалдуу картинасы түзүлүп, доордун тарыхый кырдаалы жөнүндө ачык маалымат берилет. Буга республиканын булуң бурчунда «Шырдакбектин чеби», «Кан Шырдакбек ордосу», «Кан Шырдакбектин жери» деген жер аттарынын сакталып калышына ачык күбө. Эл арасында анын даңазалуу тулпары тууралуу аңыз-аңгемелердин, мактоо ырларынын айтылышы, жана «Боз жорго» күүсүнүн чертилиши да бекеринен эмес чыгар. Жогорку маалыматтардан көрүнүп тургандай, Шырдакбектин тарыхый инсан экендигин аныктай турган даректер жетишерлик. Ошол тарыхый негизи бар окуялар же тарыхый инсан эпикалык чыгармада кандай чагылышкан. Бул фольклордук чыгармалардын түзүлүш, өсүп-өнүгүш, айтылыш өзгөчөлүгүн көңүлгө тута иликтене турган маселе.

Албетте, тарых менен фольклор бири-бирине эриш аркак. Бирок фольклор тарыхтын көчүрмөсү эмес. Тарыхый инсандын же тарыхый окуянын көркөм чыгармада чагылышынын өз мыйзамы, өз жолу бар. Тоголок Молдонун айтуусунда «Шырдакбектин» окуясы эпикалык багытта баяндалып, белгилүү даражада баатырдык эпостун салтын өз боюна сиңире алган.

«Шырдакбек» — жанрдык жагынан татаал, башынан аягына чейин бир беткейлүүлүк сакталып, бир жанрдын чегинде окуя өнүкпөйт. Анда уламыштын, тарыхый-поэманын, эпостун да жанрдык белгилери бар. Айрыкча чыгарманын экинчи бөлүмүндө окуя куюлушкан жорго сөздөр менен баяндалып, кара сөз түрүндөгү баяндоо ыкмасы кеңири колдонулат.

Жыйынтыктаганда поэманын башында курч көтөрүлгөн айрым салттуу эпикалык мотивдердин аягына жеткириле иштелип чыкпагандыгына карабастан, жалпысынан, чыгарманын мазмуну, образдык системасы, идеялык багыты, көркөм ыкма, каражаттары эпикалык чыгарманын жүгүн аркалап турат. Ата-Журтту, Ата-Конушту сүйүү, калк кызыкчылыгын ыйык тутуу, өлкөнү сырткы, ички душмандан коргоо маселеси курч коюлуп, эл мүдөөсү, тилеги менен айкалышат. Чыгарма ушунусу менен калк эсинде, көркөм кыялында алиге жашоосун улантып келе жатат.

Филология илимдеринин кандидаты: БАТМА КЕБЕКОВА

Илимий кызматкер: ОРУНБАЙ АХМЕДОВ

ШЫРДАКБЕК

(КАЛЫК АКИЕВДИН АЙТУУСУНДА)

ШЫРДАКБЕК

Жазы деген жерде, кыпчак деген элде Тейитбек деген хан болгон. Тейитбектен Курманбек туулат. Курманбек калмактын ханы Дөлөн менен урушуп жүрүп өлөт. Курманбектен алты жашар Сейитбек деген бала калат. Сейитбекти Курманбектин досу Кашкардын ханы Аккан багып чоңойтот. Сейитбекти он сегиз жашка чыкканда Аккандан Курманбектин башкы жигити Заирбек ээрчитип элине алып келет. Сейитбекти эл хан көтөрөт. Сейитбек калмакка чабуул коюп, Дөлөн ханды өлтүрөт. Сейитбек Кашкардын кербен башчысы Камилжандын Мөл деген кызына үйлөнөт. Сейитбек калмактар менен дагы урушуп калмактардын колунан каза табат. Ошондо Сейитбектин баласы Шырдак жаш калат, энеси Мөл да өлөт. Шырдакбек жетим калып көрүнгөндүн колунда жүрөт. Ошол күндөрдө Шырдакбектин түшүнө аян берет. Түшүндө: «Кебез тоо менен кең Кашкардын ортосунда Ала-Көл деген көл бар, бир жылкыны союп, анык канына бөлөнүп алып, адамдык жытыңды кетирип, жылкы жыттанып алын, жана колуңа укурук алып, Ала-Көлдүн жээгинде көрүнбөй жашырынып жатсаң, бир боз бээ ооз кулун ээрчитип келип суу ичет. Ошондо боз кулундун энесин кармап алгын. Боз кулун энесинен ажырагандан кийин ойго бир урунуп, тоого бир урунуп олтуруп кайра энесинин жанына келет. Ошондо боз кулунду кармап алып, энесин коё бергин. Боз кулунду үйгө алып кеп төрт жашка чыкканга чейин адамга көрсөтпөй баккын. Төрт жашка чыкканда боз кулундун үстүнө ээр салып мингин. Ошондон баштап ишиң оңолот, кырсык-курсугуң жоголот. Ал жөн жылкы эмес, анын атасы да, энеси да кайып» - деп аян берүүчү көздөн кайым болот. Шырдакбек ойгонот, ойгонсо түшү. Шырдакбек ошол түшүнө кишинин айткандарын орундатып, боз кулунду үйүнө алып келет. Боз кулунду төрт жашка чыкканча адамга көрсөтпөй жашыруун багат, боз кулун төрт жашка чыккандан кийин Шырдакбек анын башына жүгөн катып, үстүнө ээр токуп минет. Боз кулунду минген күндөн баштап Шырдакбектин иши оңолот, башындагы кырсыгы жоголот. Кырк жигит курап, кыпчакты сурап хан болот. Ошондо Боз жоргонун атагы чыгып, кыргыз менен калмакка белгилүү болот. Ошол кезде калмактын Шыгай деген ханы болот. Шыгай хандын кырк катыны болот, алардын ичинде акылдуу жана аяр Шиктүркүң деген катыны болот. Шыгай хандын күлүк кара бээси болот, ошол бээни мактап Шыгай хан менин кара бээмдин алдына дүйнөдө эч кандай жылкы чыга албайт деп сөз кылат. Анда Шиктүркүң: «Сиздин кара бээңизден дагы кыпчактын ханы Шырдакбектин Боз жоргосу мыктылык кылат» — дейт. Шыгай хан ачуусу келип сен ошентип айтасың деп, Шиктүркүңдү чачын кыркып, бир колунун беш манжасын кесип туруп: «Бар Шырдакбегиңе» — деп, кууп жиберет. Жапа чегип, кордук көргөн Шиктүркүң Шырдакбекке келет. Шырдакбек Шиктүркүңдү багын алат. Арадан эки жыл өтөт. Эки жыл өткөндөн баштап Шиктүркүңдүн көңүлү бузулуп: «Боз жоргону алып барсам Шыгай хан күнөөмдү кечирер бекен» — деп, боз жоргону акырдан чечип жатканда Шырдакбектин жигиттери көрүп коюп, Шиктүркүңдү кармап, Шырдакбекке алып барат. Шырдакбек: «Шыгайдан көрсөң зордукту, эми менден көргүн кордукту» — деп, соо колунун беш манжасын кесип туруп: «Бар Шыгайыңа» — деп, Шиктүркүңдү айдап жиберет. Эки колдон ажырап кордук көргөн катын күйөөсү Шыгайга келет. Шиктүркүң Шыгайга Боз жоргону ого бетер мактайт. Ошондо Шыгай хан Боз жоргого кызыгып, жанына бир киши кошуп, алдына ат мингизип: «Сен элчисиң, элчиге өлүм жок, Боз жоргону сатат бекен, же сатпайт бекен? Шырдакбекке барып сүйлөшүп келгин» — деп, Шиктүркүңдү кайра жиберет. Бечара Шиктүркүң Шырдакбекке келет да: «Таксыр, мен элчимин, элчиге өлүм жок» — дейт. «Элчи болсоң, жумушуңду айт» — дейт Шырдакбек.

— Ханым боз жоргону сатат бекен же сатпайт бекен? Барып сурап кел деп, кайра сизге жиберди» — дейт Шиктүркүң. Хан Шырдакбек: «Менин Боз жоргомдун баасына жалаң сиздин күйөөңүз эмес, жалпы калмактын баасы жетпейт» — дейт. Шиктүркүң: «Баасын айтып көрүңүз, күчү жетсе да, жетпесе да мен ханыма айтып барайын» — дейт. «Эмесе угуп туруңуз, жаңы шаар салдырсын, шаардын дарбазалары бүт алтын, күмүштөн болсун, шаар өтө кооз болсун, ал шаар үч жылда бүтсүн, шаардын үстүнө алты миң ак козу байлансын, алардын өңү-түсү окшош болсун, биринен бири чоң-кичине болбосун. Ошондо гана менин Боз жоргомо баасы жетет, ханыңа ушундай деп айтып баргын» — дейт хан Шырдакбек. Шиктүркүң Шырдакбектин айткандарын төкпөй-чачпай Шыгай ханга айтып келет. Шыгай хан: «Болуптур шаар салдырайын, шаар салдыруу колумдан келет, бирок өңдөш алты миң козу табуу кыйын, аны кантип табамын» — дейт. Анда Шиктүркүң: «Сиз шаарды салдырып бүтүңүз, шаарга арнап той бериңиз, ал тоюңузга калмак, кыргызды бүт чакырыңыз, сиздин тоюңузга Шырдакбек Боз жоргосу менен келет, ошондо мен акылын таап Боз жоргону колго түшүрүп беремин» — дейт. Шыгай хан айтылгандардын баарын орундатат, үч жылда баарын так кылат. Той берет, тоюна калмакты, кыргызды бүт чакырат. Шырдакбекти да чакырат. Ошондо Шырдакбек бир тору атты союп, терисин сыйрып алып Боз жоргого каптап, Боз жоргону боёп, бардык келбетин оңоп, ошол тойго алып келет. Той көңүлдүү өтөт. Шыгай хан: «Сен Боз жорго дебедиң беле, бул тору жорго турбайбы» — деп, Шиктүркүңдү кыйнайт, Боз жоргону тапкын дейт. Ошондо Шиктүркүңдүн айтканы:

Кайдан келди бул күлүк,
Таанылып калды оң, солго,
Үстүндөгү жаш бала,
Камчыланат оң колго,
Жал, куйругу жаркылдап,
Жагып калды чоңдорго,
Дүбүртүнө жетпеди,
Төрт жүз элүү чоң жорго.
Күндө чапса байгени,
Күндө алат тору жорго.
Жана чапса байгени,
Жана алат тору жорго.
Айда чапса байгени,
Айда алат тору жорго.
Жал, куйругу жаркылдап,
Жагып калды чоңдорго,
Төрт жүз элүү күлүккө,
Алдырбайт го болжолдо.
Чапкан сайын байге алган,
Бул кайдан келген чоң жорго?
Күндө чапса тору жорго,
Күндө байге бербеди.
Айда чапса тору жорго,
Айда байге бербеди.
Тору жоргону ээлеген,
Топ элге намыс бербеген,
Кайсыл элдин эрмеги?
Калмак болду айтылып,

Жарыктыктын өрнөгү.
Ачык болду күлүктүн
Алыс жерге чуркаары,
Тору жоргону таптаган,
Күлүк деп толук мактаган,
Кайсыл элдин шумкары?
Тору жорго минип гүлдөгөн,
Бузуктук жакка жүрбөгөн,
Кайсыл элдин султаны?
Үч жылдык жерге салдырган,
Алыстан уста алдырган,
Хан Шыгайдын ордосу,
Чапкан сайын байге алган,
Кайсыл элдин жоргосу?
Кандай баатыр болду экен,
Ээлеп жүргөн жолдошу?
Кызыл-тазыл Шыгай хандын калаасы,
Суктандырат көргөндү
Сурмалуу көздүн карасы,
Караган пенде таң калат,
Кандай бээнин баласы?
Чапкан сайын байге алып,
Тилекке жетти карачы!
Чыккан жүнү макмалдай,
Арка жагын карасаң,
Кийими менен чогулуп,
Алты киши баткандай.
Алтымыш кез аң келсе,
Ыргып кетет жазганбай,
Ушундай күлүк качабы,
Алдына келген намыстан.
Кайраттанып чуркаса,
Кара терин агызган,
Ыргып кетет бут салбай,
Алдында терең арыктан.
Жылкыда мындай жок чыгаар,
Жаралса керек кайыптан.
Адамдын көзүн уялтып,

Жал, куйругу жаркылдайт.
Дүбүртү катуу угулуп,
Төрт туягы тарсылдайт.
Кызыганда ооздук,
Кесе тиштеп карсылдайт.
Төбөсүндө көкүлү,
Ай тийгендей жалтылдайт.
Төрт жүз элүү чоң жорго,
Байге алалбай салпылдайт.
Чаап келип байге алып,

Саяпкерден салкындайт.
Чаап жүргөн баланын,
Түк көңүлүн калтырбайт.
Алтымыш кез аң келсе,
Секириштен тартынбайт.
Тору жоргонун кабарын,
Укмайынча жан тынбайт.
Кайкаланган күлүктүн,
Кабары элге таркады.
Төрт жүз элүү чоң жорго,
Байге алалбай чарчады.
Таасын күлүк тору жорго,
Таң калтырды канчаны,
Кадим күлүк экен деп,
Караган сынчы байкады.
Хандын кара бээси
Жете албай башын чайкады.
Чапкан сайын байге алган,
Кайсыл элдин байталы?
Тору жоргону ээлеген,
Топ элге намыс бербеген,
Кайсыл элдин залкары?

Мындан көп жыл мурун жети жашар кыргыз кызы калмактын колуна түшүп кетет. Ошол кыз ушул кезде 107 жашка чыгып кемпир болот. Ошол кемпир: «Бул жоргонун дайынын мен айтып берейин» — деп айтып турган сөзү:

Кыргыздык менин айыбым,
Калмак болот кайыным,
Толугу менен айтайын,
Тору жоргонун дайынын.
Баатыр болот башынан,
Кыргыздын баккан балдары.
Күлүк болот башынан,
Кыргыздын баккан малдары.
Кызыл-тазыл гүлдөгөн,
Шыгай хандын чарбагы.
Мага окшогон апаңдын
Ичинде жатат арманы.
Түпкү атасы Тейитбек,
Тейитбектен Курманбек,
Курманбектен Сейитбек,
Телегейи тегиз бек.
Тору жоргону ээлеген,
Топ элге намыс бербеген,
Өзүнүн аты Шырдакбек,
Бул Сейитбектин ардагы.

Ошол күндүн баарысы,
Дагы эле менин эсимде.
Туткун болгом калмакка,
Жети жашар кезимде.
Ишенет дейт кыргыз эл,
Кудай менен арбакка.
Жети жашар кезимде,
Түшүп кеткем калмакка.
Алышсаң да кол жетпейт,
Асмандагы жылдызга,
Атасы башка калмактар,
Эрегишпе кыргызга.
Кабылан Манас айкөлдөй,
Баатыр чыгат кыргыздан,
Бакай баштап сөз тапкан,
Акыл чыгат кыргыздан.
Баатырга күмбөз салдырган,
Турпандан турпак алдырган,
Каныкей сындуу кемеңгер,
Катын чыгат кыргыздан,
Шырдакбектей зыңкыйган,
Асыл чыгат кыргыздан.
Эрегишип буларга
Бактыңды бекер ыргытпа.
Атасы бөлөк калмактар,
Эрегишпе кыргызга,
Касташкан жоосун каңтарып,
Жыккан чыгат кыргыздан.
Жаңыл менен Сайкалдай,
Кыздар чыгат кыргыздан.
Атам Кошой баатырдай,
Балбан чыгат кыргыздан.
Акбалта менен Бакайдай,
Чалдар чыгат кыргыздан.
Касташкан жоосун кыйраткан,
Шумкар чыгат кыргыздан.
Аккула менен Буурулдай,
Тулпар чыгат кыргыздан.
Батасы элди байыткан,
Душмандын жолун тарыткан,
Каныкей сындуу кең бейил,
Апа чыгат кыргыздан.
Боз жоргону тору кылып,
Боёп келген Шырдакбек,
Кеп кийгизип сыртына
Оңоп келген Шырдакбек.
Чогулган жалпы калмактар,
Биздики деп ойлонбо.

Акылсыз калмак билбейсиң,
Бул тору жорго эмес, Боз жорго.
Толугу менен билемин,
Калмак, кыргыз элдерин.
Түшүнбөй турсуң калмактар
Шырдактын боёп келгенин.
Шаңына чыккан жаңырып,
Шыгай хандын ордосу,
Курманбек деп угамын,
Кыргыз элдин жолборсу.
Жылкылыгы болбосо,
Кайып мунун бормосу*.
Небереси Шырдакбек,
Таптап жүргөн жолдошу.

Ошондо: «Эми Боз жорго экенин таанып койду» — Шырдакбек Боз жоргонун кебин сыйрып жиберет. Ошондо Боз жорго жаркылдап бардык элге таанымал болот. Шыгай хан: «Алты жүз жоргону алты айлык жолго чабабыз» — дейт. Шырдакбек: «Мен Боз жоргомду алты айлык жолго чаппаймын» — деп, макул болбойт, бирок күлүктүн кысымы менен Шырдакбек айласыздан макул болот. Ошондо Шырдакбек Боз жоргону чапкан балага: «Сен боз жоргону чаап келе жатканда камчы урбагын, башыңа бир иш түшкөндө гана камчы ургун» — деп, Боз жоргону алты жүз жоргого кошуп жиберет. Алты айлык жорго барганча алты жүз күлүк бүт кырылат. Шыгай хандын кара бээси менен Шырдакбектин Боз жоргосу калат. Бирде кара бээ, бирде Боз жорго чыгып келе берет. Боз жоргону чаап келе жаткан бала дүрбү менен караса, Боз жоргону түшүрүп алуу үчүн алтымыш кез аң казып, кырк кулачтуу жибектен керме коюп, калмактар аракет кылып жатканын көрөт. Ошондо баланын Боз жоргого арман кылып айтканы:

Кара тоо башы бел көрдүм,
Капталдан соккон жел көрдүм.
Алтымыш кез чон оро,
Казып жаткан эл көрдүм,
Кагылайын боз жорго,
Сен көрбөсөң, мен көрдүм.
Боз жорго сени чабам деп,
Жаш кезимден ээлендим.
Ата-энем жок, сен да жок,
Алты жылы сенделдим.
Ойлосо боло Шырдакбек,
Оюна келген тарыхты,
Кырсыктан кудай кош колдоп,
Сактаса мендей карыпты.
Үстүнө чыгып күлүктүн
Ак мейизден жем бердим.
Көрүнө эсен барамбы,
Көркүн ачып эл — жердин.
Кыргызды эсен көрөмбү,
Эске алдым ушул өнөрдү.

Айланып кыргыз калкыма,
Ачылып салам беремби.
Кайрылып кайта көрөмбү,
Картайган жалгыз энемди
Ак калпак кыргыз эл үчүн,
Алтындай жанды беремби.
Карга, кузгун талайбы,
Как талаада денемди.
Күлүктүгүн чын болсо,
Көргөзө көргүн өнөрдү.
Биригип кайта көрөмбү,
Бир боорум кыргыз көп элди.
Багыма толук табылып,
Боз жорго тулпар сен келдиң.
Актайбы деп тузумду,
Ак мейизден жем бердим.
Боз жорго тыңша кебимди.
Калмак, кытай аралаш,
Бөлөйүн орто чегимди,

Актасаң болду жарыктык,
Мейизден берген жемимди.
Ойдолоп бир пас чуркасаң,
Он эки мүчөң келишкен.
Аттап кеттиң бут салбай,
Алдыңдагы деңизден.
Алты жүз буудан кырылып,
Алдыга чыккан окшоду.
Хандын кара бээси,
Боз жорго экөө токтоду.
Калмактардын Шыгай хан,
Кадимкидей той берди.
Кара бээ менен Боз жорго,
Кадимкидей кой берди.
Агала тоонун боорунан,
Ак туйгун учат закымдап,
Үстүндөгү баланын,
Жүрөгү туйлап лакылдап.
Алтымыш кез зындандан,
Аттап кетти Боз жорго,
Кырк кулачтуу кермеден,
Чаттап кетти Боз жорго.
Этине камчы тийгенде,
Кызып кетти Боз жорго,
Үстүнөн толук айланып,
Сызып кетти Боз жорго.
Алтымыш кез зынданды,
Бузуп кетти Боз жорго.
Кармайм деген калмактан,

Үркүп кетти Боз жорго.
Бир канчасын зынданга,
Түртүп кетти Боз жорго.
Төрт жүз элүү жоргону,
Жыгып кетти Боз жорго.
Хандын кара бээсинен,
Чыгып кетти Боз жорго.
Төрт аягы тарсылдап,
Ооздугу карсылдап,
Төбөсүндө көкүлү,
Ай тийгендей жаркылдап.
Үстүндөгү жаш бала,
Келе жатат салкындап.
Кайраты менен таанылып
Күүлөнүп күлүк чамынып.
Келе жатат Боз жорго,
Шырдакбекке табылып.
Хан Шырдакбек мыкты экен.
Касташкан жоосун жыкчу экен.
Боз жоргонун дүбүртүн,
Үч күндүк жерден укчу экен.

Шырдакбек Боз жоргосу чыгып келгенден кийин Саядат деген ырчысын:
«Калмактарды кордогун, эгерде кордой албасаң, сенин башынды аламын, эгерде
калмактар качырса, калмактардын башын аламын» — дейт. Ошондо Саядаттын
калмактарды кордоп турган жери:

Кулак салгын калмактар,
Курчутуп айткан кебиме
Эрегиште ар качан,
Ак калпак кыргыз элиме.
Каалаган ишке жете албай,
Капалуу болуп кейибе.
Кан эткен кытай, калмакты
Кыргыз эл албайт теңине.
Чаап алып кыргызды,
Коркпойсуң калмак кудайдан.
Шырдакбектин Боз жорго,
Алга чыкты жүгүрүп,
Казак, кыргыз, өзүбек,
Кабаты менен сүйүнүп.
Хандын кара бээси,
Өзүнүн казган оруна,
Өзү түштү күйүгүп.
Калын калмак жалпысы,
Байгеден калды түңүлүп.
Боз жоргодой тулпардын,
Күлүктүгү билинип.

Ак калпак кыргыз элимдин,
Туусу көккө илинип.

Шыгай хандын катыны Шиктүркүндүн айтканы:

Алдыма келген Сыядат,
Айткан сөзүң жалгандыр,
Хандын кара бээси
Биринчи мөөрөй алгандыр.
Шырдакбектин Боз жорго,
Алтымыш кез оруна,
Күп этип түшүп калгандыр.
Эч нерсе алба оюңа,
Калмактын ырдап барам тоюна.

Кара бээси чыгып байге алып,
Намысын тиет колуңа.

Сыядаттын айткан сөзү:

Башынан бери карата,
Баатырлыкка бет бурдум.
Болбогон сөздү сүйлөбө,
Балээ баскан Шиктүркүң.
Калмак менен кыргыздын,
Кимиси жеңээр экен деп,
Көпчүлүккө кеп кылдың.
Эми эле келет Боз жорго,
Эсиңди жый Шиктүркүң.

Боз жорго чыгып келет, Шырдакбек байгени алат. Кийин Шырдакбек кырк жигитине: «Мен үйгө барып келейин» — дейт. Кырк жигити Шырдакбекти Боз жоргого мингизип үйүнө жөнөтөт. Шырдакбек үйүнө барат, катыны тосуп алат. Шырдакбек үйгө жатып уктап эс алайын дейт. Катыны төшөк салып берет. Шырдакбек төшөккө жатып уктап калат. Шырдакбектин катыны: Бүт дүйнө боюнча биздин бек кыйын десем, биздин бектен да кыйын бек бар турбайбы, мен ошол бекке барып тийишим керек» — деп, Шыгай ханга көңүлү бурулуп, нээти бузулат да, Боз жоргону минип качмакчы болот. Ал катындын кетээрин билип калып, Шырдакбектин Саалы деген сопусунун айтып турганы:

Мен сопу Саалымын,
Жашымдан бери карата,
Көп ишти көрбөй чаалыдым.
Тетиги турган катынды,

Кетет го деп наалыдым.
Мен Саалы сопумун,
Арбакка куран окудум.
Кете турган катынды,
Качат го деп чочудум.
Ойсоктогон куу катын,
Жоргонун терин төгөт го,
Катынын жаман деп айтсам,
Шырдакбек жаман көрөт го.
Боз жоргодон айрылса,
Кыргызды калмак жеңет го.
Кара нээт куу катын,
Муну калмакка барып берет го.
Берекелүү Шырдакбек,
Сөзүмө кулак салсачы,
Кете электе куу катын,
Жигиттер кармап алсачы
Катының качып кетти деп,
Шырдакбекке барсачы.

Катын Боз жоргону дарбазадан алып чыгат, Боз жоргого минип туруп, Шырдакбек менен коштошуп турган жери:

Кадырлашка кадырлаш,
Кайрылбаган заман бул.
Бөлүнүп кеттим кашыңдан,
Кайыр кош, Шырдак, аман бол.
Ак калпак кыргыз боюнча,
Алтындай куйрук жечү элем.
Бүткүл дүйнө боюнча,
Биздин бек кыйын дечү элем.
Сенден да кыйын бек чыкты
Шыгай хандын кабары,
Кулак, мээни жеп чыкты.
Сизге окшогон падыша,
Кыргыздардан көп чыкты.
Шыгай ханга барамын,
Шыгайга тийип аламын.
Шыгай ханга жолуксам,
Орундайт жаштык талабым.
Шыгай ханга тиейин,
Күнүгө көйнөк киейин.
Кош, аман бол, Шырдакбек,
Оозуңа сиейин.
Бир өзүңө коштошуп,
Жоргонун терин төгөйүн.
Кудай мага жол берсин,
Жолугушуп жөнөйүн.

Кайыр, Шырдак, эсен бол,
Сенин өлүгүңдү көрөйүн.
Шыбырлашып шыңкылдап,
Шыгай ханга тиейин.
Күндө жыргал, күндө той,
Шапар тээп жүрөйүн.
Түркүн гүлдөй түрлөнүп,
Түрлүү шайы киейин.
Кош, эсен бол, Шырдакбек,
Шыгай болот түгөйүм.
Калмак ханы Шыгайга,
Кадырлашып жүрөйүн.

- деп, Шырдакбектин катыны Шыгай хандын шаарына жөнөп кетет, барып Шыгайдын ордосуна кирет. «Боз жоргону жетелеп бир сулуу катын келди» — деп, Шыгай хандын жигиттери ханга кабар берет. Шыгай хан: «Катынды бир үйгө, Боз жоргону бир үйгө камап кой» — деп, жигиттерине буйрук берет. Жигиттер катынды бир үйгө киргизип, Боз жоргону бир үйгө киргизип коюшат. Шыгай хандын Шырдакбектин катынына түндө келип учурашып турган жери:

Шыгай хандын калаасын,
Кайдан келдиң аралап.
Айнектей сулуу жаш келин,
Жүрөсүзбү саламат.
Түз эле окшойт пейлиңиз.
Түнкүсүн салам бердиңиз.
Шыгай хандын калаасын,
Кай жумуш менен көрдүңүз.
Кайсы жер болот мекениң,
Кайсы жактан келдиңиз.
Жүрөктүн тапчы дарысын,
Сырыңдын айтчы барысын.
Алыстан келип көрүнгөн,
Өз айлындан бөлүнгөн.
Кайсы бектин жарысың?
Агала моюн соносуң,
Аралап бакка коносуң.
Алыстап өмүр кеткенде,
Агылган гүлдөй соолосуң.
Ак балыктай кылт эткен,
Айнектей бетиң жылт эткен,
Акырын күлүп шыңк эткен,
Көргөндө жүрөк зырп эткен,
Кимдин жары болосуң?
Көк ала моюн соносуң
Көрүнбөй талга коносуң.
Мезгилиң өтүп кеткенде,
Куураган гүлдөй соолосуң.

Көгүчкөндөй кубулган,
Бендеден башка туулган,
Үнүңүз ичке шыңк этип,
Жылаажындай² угулган.
Кимдин жары болосуң?
Айтчы толук сырыңды,
Жашырбастан чыныңды.-

Таппай турам жаш келин,
Сыр чыгарар ыгыңды.

Шырдакбектин катынынын сөзү:

Аманбы, Шыгай ханыбыз,
Ачылган сиздин багыңыз.
Амандашып турсак деп,
Алыстан келген чагыбыз.
Калтырбай айтсам сырымды,
Кабар алсаң биз жактан.
Унутпай айтам сырымды,
Уругубуз кыпчактан,
Калың кыпчак элибиз,
Хан Шырдакбек бегибиз.
Жашырбай айтсам сырымды,
Жазылып калаар чериңиз.
Тумчугуп келдим сиз жакка,
Кутула албай кайгыдан,
Калааңызга мен келдим,
Хан Шырдактын айынан.
Эсиме түштү кадырын.
Жүрөктүн басчы жалынын.
Сырымды уксаң дал ушул,
Шырдакбектин жарымын.
Мен боломун Шырдактын,
Акыреттик жолдошу.
Мамыңызга байланды,
Шырдакбектин жоргосу.
Кыраан эле Шырдакбек,
Кыргыз элдин жолборсу.
Казыр мага көрүндү,
Хан Шыгайдын ордосу.
Шырдакбектин колунан
Түрдүү оокат жечү элем.
Бүткүл дүйнө боюнча,
Биздин бек кыйын дечү элем.
Мындан да кыйын бек чыкты,
Шыгай хан сенин кабарын,

Кулак, мээни жеп чыкты.
Жолдошунан ажырап,
Жалгыз барды Шырдакбек.
Жигити жок ээрчиткен,
Алсыз барды Шырдакбек.
Адыр-адыр белести,
Ашып барды Шырдакбек.

Жоргонун күлүктүгүнөн,
Качып барды Шырдакбек.
Өкүнсөм келбейт кайрылып,
Өмүрдүн өтсө мезгили.
Чыныңды айтчы Шыгай хан,
Чын эле качып кеттиби?
Ак, карасын бул иштин,
Билейин деп мен келдим.
Качып кетсе Шырдакбек,
Шыгай хан сендей падышага,
Тиейин деп мен келдим.
Боз жоргодой тулпарды,
Таң ашырам деп келдим.
Жайынча кетсе Шырдакбек,
Экөөңөрдү дос кылып,
Жараштырам деп келдим.
Минип алып жоргону,
Шыгай хан сизге кез келдим.
Аласыңбы же жокпу,
Жүрөгүңдү текшергин.

Шыгай хандын катындан сыр сурап турган жери:

Жүрөгүм турат басылбай,
Кабагым турат ачылбай.
Көңүлүң менде бар болсо,
Сырыңды айтчы жашырбай.
Жашымдан бери эл бийлеп,
Мингеним алтын так эле.
Сенин күйөөң Шырдактын,
Канча зайыбы бар эле?
Кантип камчы чапчу эле?
Канча күндө жатчу эле?
Кадырлашың Шырдакбек,
Кандай кылып бакчу эле?
Көрсөтүп айтчы сырыңды,
Кимди сүйөм дечү элең?
Шырдакбектин колуна,
Кандай оокат жечү элең?
Шырдакты кандай сүйчү элең?

Кандай болуп жүрчү элең?
Калтырбай айтчы иреттеп,
Кандай көйнөк кийчү элең?
Калаамда канча мончо бар,
Кайрылып түшчү кирдесең.

Кантип алам мен сени
Каткан сырың билбесем.

Катындын Шыгай ханга айтканы:

Сырымды айтсам иреттеп,
Баш аягын сүрөттөп,
Кайрылып келдим мен сизге,
Кадырымды билет деп.
Мени күйөөм Шырдакбек,
Үстүмө камчы чапчу эмес,
Ошондо да ал кургур,
Көңүлүмө жакчу эмес.
Айтылган сөздүн чыны ушул,
Шырдакбек жакшы бакчу эмес.
Күндө бир шайы көйнөктөн,
Хан Шырдакбек кийгизчү.
Кырк жигити, кырк келин,
Көтөрүп барып сийгизчү.
Элим бүтүн баш ийчү.
Эки дебей сөзүмдү.
Керебеттен келиндер,
Колтуктап турчу өзүмдү,
Ойготуп оокат берээрде,
Жоолуктарын желпишип,
Аарчып турчу бетимди.
Кырк жигити, кырк келин,
Алдыма басып келчү эле.
Кырк койдун байбелегине,
Палоо басып берчү эле.
Алыстан издеп келемби,
Сырымды сизден жашырсам
Катындыкка кааларсың,
Шырдакбектен ашырсаң.
Качып келдим ушинтип,
Шырдакбектей жубайдан.
Шырдакбектен ашпасаң,
Кумарымды жазбасаң,
Жорго минген сулуудан,
Кур каласың Шыгай хан.

Шыгай хандын айтканы:

Мен падыша болгону,
Далай жерге той болгон.
Чыдай албайм мунуңа,
Колуңда турсун Боз жоргоң.

Башыма конгон бак эле,
Мингеним алтын так эле.
Шиктуркүң менен туптуура,
Кырк катыным бар эле.
Түшүнгүн айткан сөзүмө.
Көрүнбөгүн көзүмө.
Кырк биринчи түнүндө,
Кезек келет өзүңө.
Балакетке каласың,
Башкаларын сынасаң.
Арткы токол болосуң,
Антым ушул чыдасаң.
Кордугуңа чыдабайм.
Колуңда турат Боз жоргоң.
Жумасына соёмун,
Кырк катынга бир койдон.
Кыркында бар кырк малай,
Жиликтерин чагышат.
Тоюша албай сорпого,
Так-тук болуп калышат.
Ошондо да кырк байкуш,
Мага жат деп жабышат.
Эч кандай эстен чыгарбайм,
Элден калган өрнөктү,
Бир жылда алып беремин,
Жамаачылуу көйнөктү.
Ушул ишти көрөсүң,
Издеп келсең өзүмдү.
Кош, аман бол, ит уксун,
Ушул айткан сөзүңдү —

деп, Шыгай хан эшикке чыгып кетет. Эртеси Шыгай хан бүт элин чогултуп, кырк азоо байтал алдырып: «Ким текеберлүү иш кылса, антын бузуп, ак никелүү күйөөсүн чанса ушундай өлүм менен жазалансын» — деп, катынды кырк байталдын куйругуна байлап сүйрөтүп өлтүртөт. «Шырдакбекти сайып туруп, же элин чаап туруп, Боз жоргону алсам болот эле, бир катын алып келди деп, алып алышым туура эмес» — деп, баягы Шырдакбек менен кетпей калган Шырдакбектин кырк жигитин чакырып, «Боз жоргону жетелеп кеткиле, ханыңарга болгон ишти айта баргыла» — дейт. Боз жоргону алып кырк жигит кетет. Шырдакбек: «Мен Боз жоргодон ажырадым, эми мени Шыгай чаап алат» — деп, жол-жолго сакчы койдуруп, дүрбү салып карап турат. Шырдакбекке бир убакта Боз жоргону жетелеп келе жаткан кырк жигити көрүнөт. Аларды көрүп Шырдакбек мен кырк жигит бакбай эле кырк жолборс баккан турбаймынбы деп

ойлонот. Кырк жигит келип, Шырдакбекке салам айтышып көрүшөт, Боз жорго кайра колго тийип, Шырдакбек жүрөгү жарылганча сүйүнөт да, жерге сыйбай толкундап, кырк жигитинен сыр сурайт. Кырк жигит болгон окуяны толук айтышат. Шырдакбек толук угуп, Шыгай ханга ыраазы болот да: «Ушундай жакшылык иш кылган Шыгай ханга Боз жоргону бербей аяган мен куруюн» — деп, Боз жоргону жетелеп алып өзү барат. Шыгай хан Шырдакбектин бул сыйына ыраазы болуп, өз кызын Шырдакбекке берет, Шырдакбекти өзүнө күйөө бала кылып алат. Ошентип эки эл тынчып, тынч жашап жатып калышат.

ШЫРДАКБЕК

(ТОГОЛОК МОЛДОНУН АЙТУУСУНДА)

ШЫРДАКБЕК

Шырдакбек кыпчак уруусунан Ешимкандын тукуму. Тейитбек, Курманбек, Сейитбек, Шырдакбек болуп, бүткүл Анжиян арканы каратып, калмак менен беттешип турган. Бул кезде калмактын ханы Чагай болуп, бүтүн Алты шаар Кашкарды бийлеп турган. Амурсан деген Ат-Башыда туруп, бул арада Контаажы менен Чагай хандык талашып, калмактар да калаба* салып, Чагайга келет. Буга Чагай орун бербей, Контаажыны Ала-Тоого айдап жиберген.

Контаажы ээн жер, ээн элге келип, Чүйдүн башы Кеминден орун алган. Башы Ысык-Көл, Кызыл-Кыяга чейин, аягы Талас, түн тарабы Иле, күн жүрүш тарабы Анжиянга чейин хандык кылып калкын сурап турган. Калдама деген уулун Анжиянды суратып койгон. Ажаан деген уулу Сары өзөн Чүй, Кочкор, Жумгал, Нарынды сурап турган. Контаажы өзү Иле, Ысык-Көлдү сураган. Ал эми кан Шырдактын өмүр баяны, тарыхы мындай:

Сөзгө кулак салыңыз,
Баатыр Шырдак ханыңан,
Кандай түрлүү иш кылган,
Кабарын угуп алыңыз.
Анжиянда туулган,
Ааламга салган чуулган.
Туйгун Шырдак баатырдай,
Туулбайт адам уулдан.
Хан Шырдактын энеси
Боюна Шырдак болгондо,
Үч айга бүтүн толгондо,
Талгак болду энеси,
Кабылан жолборс этине.
Жан чыдабай бетине,
Тамак ичпей талыгып,
Жолборстун эти табылбай,
Жаман болду зарыгып.
Жалаң жолборс эти эмес,
Талгак болгон жүрөгү,
Толуп жатат дүмөгү.
Катыны жатып калган соң,
Капа болуп талыгып,
Карап туруп Сейитбек,
Капа болуп жүдөдү.
Айтып сөзүн шар кылды,
Калкын жыйып жар кылды.
Эртең ууга барам — деп,
Жолборс атып бериңер,
Бурулбастан калың журт,
Буйругума көнүңөр,
Эртеңден калбай уу кылып,
Жолборс атып келиңер,

Жоругума көнүңөр.
Береги менин байбичем,
Жөнүн айтып билгизем,
Кош бойлуу болгон кезеги,
Жүрөгүнө жолборстун
Талгак болду дешеди.
Тамак ичпей талыгып,
Талыкшып жатат күн-түнү,
Уккан, көргөн бар бекен,
Мындай кызык үлгүнү?
Байбичем талгак болгону —
Кабыландын жүрөгү,
Саргарып жатып алган соң,
Каныма батты дүмөгү.
Боюндагы баласы
Тегин бала болбойт го,
Теңдигинен ажырап,
Темтейип бекер жүрбөйт го.
Ичимде жүрөм сүйүнүп,
Кабыл болсо тилегим,
Баатыр бала болот го,
Баркын байкап билемин.
Хан Сейитбек калк баштап,
Жолборско чыкты камынып,
Байбичеси үйүндө
Жолборстун этин сагынып.
Тоого чыгып уу кылып,
Алда канча дуу кылып,
Калаба салды калкына
Канча түрлүү чуу кылып.
Мергендерин келтирип,
Добул кагып карсылдап,
Мылтык атып тарсылдап.
Айдап чыгып токойдон
Ак жолборстон үчтү атты.
Үчөөн бирдей сойдуруп
Жүрөгүн алып койдуруп,
Хан Сейитбек шаттанып,
Байбиченин алдына
Барып түштү мактанып.
Тамак ичсем кусам — деп,
Жайын байкап байбиче
Жаткан экен сактанып.
Жолборстун этин сагынып,
Жатуучу эле сабылып,
Жүрөгү келди дегенде,
Ыргып турду камынып.
Можуча57F[58] келген жез казан,

Сууну арбын куюптур,
Таза жууп жүрөктү,
Жез казанга салыптыр.
Үч жолборстун жүрөгүн
Бүт бышырып алыптыр.
Жан адамга бербестен,
Жанына адам келбестен,
Жалгыз жеп тоюп алыптыр.
Талгагы канып калыптыр.
Талгагы анык канган сон,
Эч нерсени ойлонбой,
Үч күн уктап калыптыр.
Түрлүү нерсе ойлонуп,
Түлкүдөй болуп жойлонуп,
Арасынан жай өтүп,
Тогуз толук ай өтүп,
Онунчу айга барганда
Он күн өтүп калганда,
Толгоосу келди баланын,
Аңгемени козгоду,
Чыдай албай толгоого
Байбиче жаман боздоду.
Балакеттүү бала бейм,

Бала мени алат бейм?
Баркымды билген Сейитбек,
Байым жесир калат бейм?
Ушу бала оңбойт го,
Оң жакшылык болбойт го?
Эмчи, домчу кемпирден,
Бир нечени келтирген,
Бүбү менен бакшыдан,
Алып келди далайды,
Чыдай албай байбиче
Эки көзү алайды.
Жаным чыгып барат — деп,
Эстен танып алайды.
Тартыңар деп бакырды,
Табыптан канча чакырды,
Тогуз күнү толготту,
Сай сөөгүн какшатып,
Байбичени боздотту.
Сейитбек жүрөт эндиреп,
Этек-жеңи делбиреп,
Баласы куруп калсын — деп,
Байбичем аман калса экен,
Аман-эсен көз жарып,
Тилегим кабыл болсо экен.
Ак боз бээ алдырып,

Түлөө кылып чалдырып,
Сары улактан тарттырып,
Садаганы чаптырып.
Тогуз күн толук толгондо,
Толгоосу бышып болгондо.
Каканагы шар этип,
Баланын үнү бар этип
Оң колуна кан уучтап,
Сол колуна дагы уучтап,
Бала түштү баркырап.
Маңдайы ысык жаркырап.
Эркек экен бала — деп,
Эми тынды санаа — деп,
Алты эркек, үч катын,
Сүйүнчүгө жүгүрүп,
Калктын баары сүйүнүп.
— Кан Сейитбегим сүйүнчү,
Байбичең эркек тапты — деп,
Абийириңди жапты деп,
Калматка жолдош деп,

Мындай сонун болбос деп.
Сейитбек анда кеп айтат:
Сүйүнгөндөн деп айтат:
Байбичем аман калдыбы?
Бала болсо табылды.
Бактыма келип кабылды.
Сүйүнчүсүн мол берди.
Эр башына тогуздан
Сарпай кымкап тон берди.
Жан башына экиден
Жарамдуу жакшы ат берди,
Сүйүнүп турган Сейитбек
Ат бергенде бат берди.
Сүйүчүлөп келген тогузун
Сүйкүмдүү кылып жөнөттү.
Баланы барып көрмөккө,
Табылды мага эрмек — деп.
Той камына киришти,
Атадан калган өрнөк — деп.
Басып кирди Сейитбек
Байбиче айым үстүнө:
— Бешик бооң бек болсун,
Өмүрүн узун болсун деп,
Байбичеси балкайып,
Баласын алып чалкайып,
Аябай тердеп нымыгып,
Кашында турат бир катын
Этек-жеңин кымырып.

Бул баланын калабасы
Аябай арбын көп болду.
Балаңдын жүзүн көрөйүн,
Мен көрүүгө эп болду,
Айта жүрчү кеп болду.
Баланы алып колуна,
Карап туруп Сейитбек,
Бешенеси жарык деп,
Белгилүү болор соңума.
Баланы берип айымга,
Басып чыкты айлына.
Аман турса бул балам,
Кез болдум деп кешикке,
Эч кимге сырын айтпастан,
Айткан сөздөн кайтпастан, "
Жети бээ сойду жээнтекке,
Катындын баарын тойдурду.

Аңгемени болтурду.
Акыл ойлоп олтурду.
Төөдөн тогуз мал союп,
Жылкыдан токсон бээ союп,
Аябай арбын той союп,
Алды канча кой союп,
Калкын жыйып эт берип,
Тоюн берип өткөрүп,
Атын койду Шырдак деп,
Атагы дайын Шырдакбек.
Дөөлөтү кармап толсун деп,
Жөө бөрүсү болсун деп.
Баланын түрү башкача,
Баатырлык атак алсын деп,
Башташып келген душманды
Айдап жолго салсын деп,
Айтылуу Шырдак баланын
Артына даңкы калсын деп,
Эли бата беришип,
Эгилип баары келишип,
Той тарап калкы кайтышты,
Саламат болсун бала деп
Жалпы журту айтышты.
Кылымдан көрдүк зордукту,
Калмактан көрдүк кордукту.
Калчадан көрдүк зордукту,
Калмактан көрдүк кордукту.
Аяк асты болгондо,
Айрып алчу бала деп,
Кордук көрүп жүргөндө,
Коргоп алчу бала деп,

Сынчылар сынап олтурду,
Шырдакты сынга толтурду.
Сейитбек калды сүйүнүп,
Сынчынын айткан бул сөзүн
Көңүлүнө түйүнүп.
Баласын Сейит жактырып,
Бапестеп жакшы бактырып.
Сегиз жашка келгенде,
Сейитбек өлүп, жаш калды.
Жетим калган хан Шырдак,
Жетилерге аз калды.
Атасы бардай дуулабай, .
Акылынан адашып,
Кимден да болсо жазганды.

Арасынан күн өтүп,
Алты, жети жыл өтүп,
Кедейликтин өзүнөн
Көнүк болду Шырдакбек.
Кеп сураса укпаган
Жөнүк болду Шырдакбек.
Элдин баары кеп айтат,
Кеп айтканда көп айтат,
Сейитбектин баласы
Зөөкүр болду деп айтат.
Аны да Шырдак аңдабайт,
Илгери басып умтулуп,
Аракет кылып чамдабайт.
Он бешке жашы келгенде,
Оён Шырдак оолукту,
Баштагыдан демденип,
Баш көтөрүп толукту.
Уктап жатып түшүндө,
Ак сакал чалга жолукту.
Ак сакал чал кеп айтат:
Кеп айтканда деп айтат.
Шырдак мындай жатпа — дейт,
Жатып шорун катпа — дейт.
Баштагыдай затын жок,
Алдында минген атын жок.
Аттан башка дартын жок,
Эртең турбай жөнөгүн,
Эске албагын бөлөгүн.
Беш күн тынбай жол жүрсөң,
Күндөп-түндөп сен жүрсөң,
Кайнаган ысык чөл келет,
Чөлдүн баары кум болот.
Сенин кылар ишин бул болот:
Чөлдүн орто ченинде,

Кайнаган кара кудук бар,
Кашкайып суудан тунук бар,
Кудуктан агып көл болгон
Токтогон суу өзөн бар,
Көлдө сонун кеби бар,
Ушу көлгө барганын,
Балам Шырдак эби бар,
Көрүнбөйт сенин көзүнө,
Көлдү баккан ээси бар.
Ушу сөзүм угуп ал,
Ушул көлдөн суу ичкен,
Кулундуу боз бээси бар.
Кай жерден барып, от оттоп
Келгенин адам билбеген,
Кайсы жерди туруктап
Жүргөнүң адам билбеген,
Өзү — кайып тукуму,
Үч күндө келет булакка,
Өзү кетет узакка,
Түк илинбей тузакка.
Бул кулунду боз бээ
Тууганына көп болгон,
Башынан бери макталган,
Сен үчүн Шырдак сакталган.
Алты ай сапар жол жүрсөң,
Арыбаган мал болот,
Алтымыш азий жүргөнчө,
Карыбаган мал болот,
Кулун тийсе колуңа
Бактыңдын кудай бергени,
Дөө болосуң Шырдакбек,
Дөөлөттүн сага келгени.
Энеси боз бээ адамга
Өмүрүнчө карматпайт,
Кайыптан бүткөн жан ошо,
Касиеттүү мал ошо.
Боз бээден туулган боз кулун
Айтайын сага түп сырын:
Өзү жорго басаган,
Майда жашын жашаган.
Колуңа тийсе ат болот,
Колкосун берип алам — деп,
Көп адам сенден жат болот.
Касиеттүү ат болот,
Кандар сурап жат болот.
Периштелүү ат болот,
Бектер сурап жат болот.
Боз жоргонун үстүнө

Минсең бала, өлбөйсүң.
Эрегишкен душмандан
Эч жамандык көрбөйсүң.
Айтып берип Шырдакка,
Ак сакал түштү жолуна,
Бактысы артык Шырдактын
Байкаңар сөздүн соңуна.
Ойгонуп кетсе Шырдактын

Кайрат айткан өзүнө,
Кашында турган чалы жок,
Түшүнө түлөө кылганга,
Кембагал Шырдак малы жок.
Акыры кудай берер деп,
Алынча дөөлөт келер деп,
Айран болуп түшүнө,
Алланын кылган ишине,
Түпөйүл болуп ишине,
Түшүн айтпай кишиге,
Санаа тартып саргарып,
Жаратканга жалбарып,
Бала Шырдак бел байлап,
Жөнөп калды сандалып.
Кыбыланы бетке алып,
Боз жоргону нээтке алып,
Аз гана эмес, мол жүрдү,
Саналуу он күн жол жүрдү,
Алы куруп алсырап,
Эси кетип эндиреп,
Чөлдүн келди четине,
Кумдун келди бетине.
Байкаңар Шырдак сөзүнө,
Кайрат келди өзүнө.
Анча-мынча жол басып,
Кудуктун келди өзүнө.
Келсе кудук таш экен,
Ташып суусу көл болгон,
Айланасы кызыл кум,
Адам жүргүс чөл болгон,
Кудукту көрүп кубанып,
Сууну көрүп сүйүнүп,
Издеген жогум таптым деп,
Бул дагы менин бактым деп,
Суудан ичип тоюнуп,
Көңүлү калды коюлуп.
Эки жагын караса,
Ажайып кызык тамаша.
Өзүнүн көргөн түшү бар,
Тегин кудук бул эмес,

Ээлеп жүргөн киши бар,
Көңүлгө алар иши бар,
Бир чоң жылкы, бир кулун,
Эки малдын изи бар.
Камгак-самгак куурайдан,

Жардам тилеп кудайдан,
Көлөкө кылып кудукка,
Жатып алды Шырдакбек.
Кулунду кудай бергин деп,
Кудугун азыр көрдүм деп,
Тамашага бир жолу
Батып алды Шырдакбек.
Үч күн удаа өткөн соң,
Кулуну менен бээ келди,
Өзү түшүп адырдан,
Кулун тийсе колума,
Калбасмын деп кадырдан,
Кутулармын башымда
Толуп жаткан жабырдан.
Аңдып жаткан кезинде,
Ар түрлүү сөз эсинде,
Суусап келген боз бээ
Көзүнчө салды көлүнө,
Адам чыдап тургусуз,
Айласыз ысык чөлүнө,
Сууну ичип болгон сон,
Ысыган ичи толгон сон,
Жыгылды боз бээ кырынан,
Эми кабар алынар
Боз жоргонун чырынан.
Азар болгон Шырдакбек,
Апыл-тапыл жүгүрүп,
Ач арстандай бүгүлүп,
Басып калды кулунду,
Арстандыгы билинип.
Нокто салып төндүрүп,
Сылап-сыйпап көндүрүп,
Тилекти кудай берди деп,
Тиктеген ишим келди деп.
Жүгөн салып башына,
Кулунду алып кашына,
Сүйүнүп жүргөн кезинде,
Боз бээ мунун эсинде.
Жыгылып калган боз бээ
Көздөн кайып болуптур,
Небак кетип калыптыр,
Бул алда кандай жорук деп
Ажап айран калыптыр.

Сылап-сыйпап көндүрүп,
Боз кулунду жетелеп,
Бактыма кулун келди деп,
Бачым басып энтелеп,
Он күн барган жолуна
Алты күндө келиптир,
Кайра басып темселеп.
Эч кимге сырын айтпастан,
Ак сакал айткан кебинен,
Айныбаптыр шегинен.
Аман болсо кулунду,
Ат кылып минем деп айтып,
Аңгемелүү кеп айтып.
Базардан сатып алдым деп,
Максатка жетип калдым деп.
Жетелеп барып өндүрүп,
Жем берип бага көндүрүп.
Ардактап багып өстүрүп,
Арпа берип көндүрүп,
Асыл жабуу жаптырып,
Азем менен бактырып,
Мойнуна тумар тактырып,
Болжолсуз муну бактырып.
Үкүнүн жүнүн тактырып,
Урматтап жакшы бактырып,
Ар сөз бар Шырдак эсинде,
Асый болгон кезинде,
Боз жорго колго тийгенде,
Арааны мыкты жүргөндө,
Асыл Сейит Бегимдин
Баласы жакшы болду деп,
Өзүнүн ордун жоктотпой,
Олутуна конду деп,
Шырдактын көөнү кош болду,
Минген аты боз болду.
Ат жетелеп кой союп,
Адамдын баары дос болду.
Ал кезде Шырдакка
Теңелер бенде жок болду.
Айдап чыккан калмакты,
Айтпай делет журтунан,
Ашкере болгон арбактуу
Карып кылган кандарды,
Калмактан келген жандарды,
Анжыяндан айдады.
Коңтаажы уулу Калдаңды,
Күйгөн отун өчүрдү,
Малдан-жандан кечирди,

Калдаң тентек төрөнү
Кышында айдап көчүрдү.
Аралбай деген жигити.
Коркконунан чыдабай,
А да көчтү туралбай.
Сыпатын карап корккондон,
Шырдакка кайрат кыла албай.
Ажырап барган туугандан,
Иниси Ажаан буудандан,
Чилдеде көчтү чыркырап,
Баатыр Шырдак куугандан.
Хан Шырдактын кайраты,
Калмактын көбүн жайлады.
Карга камап какшатып,
Калганын сүрүп айдады.
Аңгемеси мына бул,
Асыл кыпчак уругу
Ак калпак кыргыз кулуну,
Анжыянды бүт сурап,
Ала-Тоодо туругу.
Жети шаар Анжыян
Жергеси менен караткан,
Карабайм деген хан болсо,
Каршылык кылган жан болсо,
Калк ичинде бар болсо,
Калтырбай айдап караткан.
Адылдык менен журт сурап,
Калктын көөнүн жайлаган,
Урушам деген душманды
Убада сөзгө байлаган.
Сурагы адыл мунайым,
Жакшы, жаман дебестен,
Адамдын акын жебеген,
Адөөлөт болуп жудайын*.
Анжыяндын бетинен
Жакындап белге келгенде,
Туман болуп бургактап,
Жер көрүнбөй чырмады,
Каргашалуу калмактын
Абыдан иши ырбады.
Адашып кетти Көк-Арттан,
Арылбас болду чоң дарттан,
Чоң Атайдын башынан
Чубуруп кирди туралбай,
Катуу шамал бороонго,
Калдама кайрат кыла албай.
Жакын дабан ушу деп,
Чоң — Атайдын тушу деп,

Көч чубуруп келгенде,
Көчкү жүрдү куркурап,
Көчкү менен аралаш,
Көп калмак кетти чуркурап.
Эки тоо кабышып,
Көчкү басты Калдаңды.
Капчыгайдын алдында,
Канча калмак зарланды.
Кармаган ажал ушу деп,
Калмактар көрдү катарды,
Калдама баатыр өлгөн бел,
Ошо күндөн ушу күн,
Калдама болуп аталды.
Аралбай менен Салбасар,
Көк-Артка салды көчтөрүн,
Тобун бузбай кыргыздын,
Токтотуп алып сөздөрүн.
Бул Аралбай мырзанын
Коңкул жоор деген аты бар,
Акылы терең билимдүү,
Адамдан артык заты бар.
Бетке алганды сулаткан,
Мергендиги белгилүү,
Беттешкен жоону кыйратып,
Жеңгендиги белгилүү.
Күрөшкөнгө билектүү,
Балбандыгы белгилүү,
Күм-жам кылып душманды
Алгандыгы белгилүү.
Эл алдына чуратып,
Коңкул жоор буудандын
Оозунан көбүк чубалтып,
Көк-Арттын ашып белинен,
Салынып тумшук кырданып,
Түшүп келген жеринен.
Эр азамат Аралбай,
Түбү менен арчаны
Кайрып жулуп алыптыр.
Эр отту мыктап жагыптыр.
Үшүп келген балдарды,
Абышка-кемпир чалдарды,
Тамак берип тойгузуп,
Аман алып калыптыр.
Бул сөздө жок чатагы,
Аралбай мырза от жагып,
Эл жылыткан ошол жер
Аралбай болду атагы.
Өзү кыргыз уругу,

Тогуз-Торо болуптур,
Ошол күндө туругу.
Аралбай, Шырдак бирлешип,
Убада сөзүн чийлешип,
Сөөлөтү башка баатырлар,
Сөзгө кирди түрлөшүп.
Хан болду кабылан Шырдагы,
Катарга кирди бу дагы.
Айтканын кылып бүтүрөт,
Аралбай мырза чыйрагы.
Толук бекен эрдиги,
Токтогул айткан сындагы.
Шырдакбектин кеби бар,
Сыпатын айтар эби бар,
Кыргыз, кыпчак эли бар,
Кызыгын айтар жери бар,
Ош, Анжиян, Маргалан,
Ордосу Кокон, Наманган.
Аягы Кожонт, чоң Ташкен,
Сурап турду Шырдакбек.
Үзүлгөндү чыйратып,
Кетилгенди кемитпей,
Курап турду Шырдакбек.
Жети шаар Паргана,
Жердеп турду Шырдакбек,
Жергесинде көп кыргыз,
Эрдеп турду Шырдакбек,
Эки кайыш, бир тизгин,
Тилип турду Шырдакбек.
Анжиян менен Арканы,
Баш коштуруп баарысын,
Билип турду Шырдакбек.
Ачуусу келген адамга,
Анык сырын алдырбай,
Күлүп турду Шырдакбек.
Жети шаар Паргана,
Жергеси менен караттым,
Жерсинип калган калмакты

Кырып-жоюп тараттым
Ысык-Көл менен Кочкорду,
Ат-Башы менен Нарынды,
Кабарчыдан кеп угам,
Калмак басты деп угам,
Амурсан деген бир калмак,
Аңгеме сөздү көп угам,
Хан Кошойдун ордосу
Ат-Башыда деп угам,
Ажаан деген бир калмак,

Чүйдө турат деп угам,
Казак менен кыргызга
Бүлүк кылат деп угам,
Казактардын хан Тооке
Алман берет деп угам,
Алмандын арты түгөнбөй,
Азап тартып заркырап,
Чандан бөгөт деп угам.
Коңтаажы деген бир калмак
Көлдө турат деп угам,
Кышынкысын болгондо,
Кара кыштак, кош Кемин,
Жердеп турат деп угам.
Кыргызды кудай каргаптыр,
Аялуу жери калбаптыр,
Адиден ашып бул калмак,
Ак калпак кыргыз элине,
Ченемдүү жабыр салбаптыр.
Атым Шырдакбек мен болсом,
Айтканым калкка эп болсом,
Тууганым көрсө кордукту,
Шырдакбек кайдан боломун.
Унчукпай буга тек болсом?
Бул кабарды укканда,
Муунум кетти шалдырап,
Эч айламды таба албай,
Эсимден тандым алдырап.
Жети сууну аралап,
Жерине калмак туруптур,
Жерге тартып аралап,
Жер жуткан калмак конуптур.
Азамат эрлер бел байлап,
Аттанар кезек болуптур.
Ала-Тоону аралап,
Ант урган калмак толуптур,

Адам дебей кыргызды
Аралап кирип конуптур,
Ак калпак кыргыз уулунун
Азабы кыйын болуптур.
Ала-Тоону аралап,
Чалгынды мыктап чалбасам,
Казак, кыргыз балдары
Калкымдан кабар албасам,
Келген калмак бетине,
Келтирип ордо салбасам,
Коломолуу кол баштап,
Кошунум менен барбасам,
Атпай журттун убалы,

Анда менин мойнумда
Шертим турса ордумда,
Кошунум турса колумда,
Турбас ден калмак жолумда.
Баатыр Шырдак көч баштап,
Жөнөп калды турбастан,
Боло турган ишимди,
Кыламын деп бир баштан.
Устадан тандап миңди алды,
Урумдан ылгап бирди алды.
Кесиптен тандап миңди алды.
Келтирип ылгап бирди алды.
Көк-Артты ашып шартылдап,
Азаматы кийгени
Ак бадана жаркылдап,
Айтылуу Шырдак кол баштап,
Астынан түштү шартылдап.
Калкынын баарын дарбытып,
Аңгемесин арбытып,
Сыр сураган адамга
Сыртан Шырдак оёнуң
Сырын айтпай шыбырап,
Келип конду хан Шырдак
Чолок-Кайың чатына.
Бу да калмак төрөсү,
Шалтаң деген калмактын
Баса конду кашына.
Санжыргалуу хан Шырдак
Адамга кабар бербестен,
Атаң-апаң дебестен,
Сырын айтпай кишиге,
Келе замат киришти,

Кыла турган ишиңе.
Бир жылда ишим бүтөт деп,
Казынам арбын бүтөт деп,
Усталарым аянбай,
Кызматыңды күчөт деп,
Хан Шырдак ишин курдурду,
Күлбагын калын урдурду.
Күлбагын калың чеп кылды,
Күн жүрүш жакка каратып,
Дарбазасын бек кылды.
Хан Шырдакта зордук жок,
Калкына сөзүн эп кылды.
Кашында калмак Шалтаны,
Шалтандын жайын айталы.
Кан Шырдактан корккондон,
Качып кетип калыптыр.

Ат-Башыны жердеген,
Амурсанга барыптыр.
Шырдакбек деген чоң келип,
Кылган иши оң келип,
Чолок-Кайың жерине,
Солондор жатчу чебине.
Жаңыртуу ордо салды деп,
Жандын баарын алды деп,
Мунун кылган ишине
Акылым айран калды деп.
Оңой-олтоң эме эмес,
Оңдуруучу эме эмес,
Каары катуу, өңү саз,
Каптабай койчу сел эмес.
Анын каарын көргөндө,
Качпай турчу мен эмес.
Чымындай жандан түңүлүп,
Чындап качтым тура албай.
Эсим чыгып эндиреп,
Не кыларым биле албай,
Он жети төрө башчысы,
Ойлонбой уктап жатчусу,
Ысык-Көлдө Коңтаажы,
Кабар айткын аныңа
Кара, төрө баарына,
Камынган душман соо койбойт,
Катылсак бизди жоо койбойт.
Авал — мурун жоготуп,
Каргашалуу Шырдакбек

Канча ханды ыйлатты,
Солондорду сойлотту,
Соолтмок болду Ойротту.
Эмки салган ордосу.
Күлбагын калың чеп кылды,
Күн жүрүшкө каратып,
Дарбазасын бек кылды.
Арыгын чоюн ноо кылды,
Күлбагын бийик тоо кылды,
Калмак үчүн даярдап,
Хан Шырдак деген жоо кылды,
Солондорум кашымда,
Шалтаң төрө башында.
Кутулуп келдим Шырдактан,
Кутуруп көпкөн чыйрактан,
Мен кысылып жатканда,
Келбеди кабар бул жактан.
Хан Шырдак аман турганда,
Кыйбай койбойт багыңды,

Кыйратпай койбойт ханыңды,
Албай койбойт тагыңды,
Аман койбойт жаныңды.
Деп Шалтаң айтып токтолду,
Ал жыйындын ичинде,
Амурсандын алдында,
Айтып келген Шалтаңга
Балан деген жок болду,
Чочугандан Амурсан,
Жүрөгү чочуп козголду,
Катчыга катын жаздырып,
Аягына келтирип,
Алтын мөөрүн бастырып,
Он жети төрө башчысы,
Коңтаажыга жиберди.
Кабарын угуп Амурсан,
Жанынан үздү күдөрүн,
Бара турсун канына,
Амурсандын чабары,
Эр Шырдакбек баатырдын
Элге дайын кабары.
Кайраты кабат таш жүрөк,
Калмакка салып көп дүмөк,
Качпай жоого барары,
Каарданып хан Шырдак,
Калмакты жеңип алары,

Калган-каткан калмакты,
Алтайга барып жайлайм деп,
Айдап жолго салары,
Урматы ашык Шырдактын
Ушул иш эле талабы.
Бир жылы Шырдак күтүндү,
Ордосун салып бүтүрдү,
Күлбагын бийик тоо кылды,
Айланасын Күлбактын,
Аркан бою коо кылды.
Арыктын баары карапа,
Агызып сууну ноо кылды.
Жетиктигин билгизип,
Жерге пайда тийгизди.
Жер алдына көмдүрүп,
Ноо менен суу жүргүздү.
Ордосу бийик тоо болду,
Жер алдынан агызып,
Арыгы терең коо болду.
Камынып чыгып кармашар,
Касташары Шырдактын
Кара калмак жоо болду.

Шырдактын дагы кеби бар,
Канаттуу куштай Боз жорго,
Кастарлап айтар эби бар.
Атасы тоонун тобурчак,
Энеси чөлдүн муз бурчак,
Кара байыр казанат,
Калбыр өпкө жез канат.
Кадимден айткан сөзүндө,
Канаты бар өзүндө,
Шарапаттуу буудандын
Шам күйөт эки көзүндө.
Бар мүчөсү келишкен,
Марал шыйрак кең соору,
Бар мүчөсүн жаратып,
Сынчылар келип көрүшкөн.
Буюрсун деп ээсине,
Бууданга бата беришкен.
Аземдүү тулпар бууданды
Ардактатып бактырган,
Абайы менен үртүгүн
Кымкаптан кылып жаптырган.
Көз тиет деп бууданга
Үкүнүн жүнүн тактырган.

Жыгачтан акыр сырматып,
Сынчыларга сындаткан,
Акыры кандай болду деп,
Аңгемесин ыргаткан.
Күрүчтөн, кишмиш жем берип,
Боз жоргону жыргаткан,
Боз жоргонун жоругун
Боз балдарга ыргаткан.
Өркөчү бийик, зээри пас,
Өдөгө салса чарчабас,
Аркасы бийик зээри пас,
Адырга салса чарчабас.
Тайкы жал келген чара баш,
Мындай жылкы жаралбас.
Жаралса да көбөйүп,
Калк ичинде таралбас.
Жото жилик жонгондой,
Кар жилиги каккандай,
Казанат буудан Боз жорго,
Жүнү тайкы макмалдай,
Жорголотуп кеткени
Чоң байгеге чапкандай,
Касиетин ойлогон,
Кадырлап жакшы баккандай.
Кулагы тип-тик куйгандай,

Куюндан бүтүп туулгандай,
Аябай минсе алты күн,
Сыртына тартып кыйдыйып,
Чарчоо менен иши жок,
Анык бүгүн суугандай.
Алты ай сапар жол жүрсө,
Арыбаган боз жорго,
Алтымыш асый болгончо,
Карыбаган боз жорго.
Кашка тиши капкандай,
Кызыл тили бүлөөдөй.
Жолго салып кеткенде,
Жоругу башка сүрөөдөй,
Күмүш куйрук, сом туяк,
Ак кула жалгыз болбосо,
Айбанда болбойт бул сыяк.
Айтылуу буудан боз жорго,
Буудандыгын мындан бил,
Анык куюн шамалдан
Туулгандыгын мындан бил.

Жебелеп кетсе жел жетпейт,
Жебеден аткан ок жетпейт.
Алты шаар Кашкарды,
Арстан Шырдак башкарды,
Алты шаар уйгуру
Айбатынан жазганды.
Лоптун суусун бойлоду,
Алты шаарды тойлоду.
Эриккенде эр Шырдак,
Боз жоргосун салдырып,
Күнүн барып ойноду.
Эрте чыгып ордодон,
Кумары канып жоргодон,
Кен Кашкарга баруучу,
Сурагын кылып бүтүрүп,
Бешимде чыгып Кашкардан,
Кайрылып үйгө баруучу,
Кайта жатып калуучу.
Эриккенде бир кезде,
Эрте чыгып үйүнөн
Анжыянга баруучу,
Хан Шырдак келип калды деп,
Калкына кабар салуучу.
Өзүбек, кыргыз, тажикти,
Өз жанына алуучу.
Ар шайманын бүтүрүп,
Кечки салкын бешимде,
Боз жоргону минүүчү,

Күн батар маал өзүндөй,
Боз жоргосун каргытып,
Чолок-Кайын ордого
Кайта келип кирүүчү.
Конбой күнүн келгени
Шырдакты катын жеңгени.
Аттанарда катыны
Арып менен кеп айтат,
Сагынып кетем байым — деп,
Даңкың журтка дайын — деп,
Бүгүн келгин — деп айтат.
Катынынын жоругун
Хан Шырдак да жактырган,
Алкылдатып катынды,
Аземин артык бактырган,
Тердирип кебез чигитин
Кырк кызды салып кызматка,

Ак пактага жаткырган,
Айымга суук болот — деп,
Кырк кара кой сойдуруп,
Шыйбылчагын чактырган,
Шыйрактын чучук майына
Келтирип күрүч бастырган.
Жатканы кебез ак пакта,
Жегени күрүч жеңил — деп,
Ичкени бээнин кымызы,
Оңолбогон катындын
Ушундай сөөлөт турушу.
Чыканактап чырм алса,
Хан Шырдак анын жастыгы,
Аягында айтылат,
Катындын кылган кастыгы,
Шырдакбек муну ойлобой,
Хандыкка болгон мастыгы.
Өзү баатыр, өзү хан,
Дөөлөр, шаалар көрүшүп,
Дөөлөтүнө болгон таң.
Кошуну болгон нечен сан,
Каяша айтар адам жок,
Карк дөөлөтү келгенде.
Катынга башын бийлеткен
Хан Шырдак өзү кандай жан.

Бир күнү Шырдакбек тамашага чыгып отурганда, катыны тайраңдап кашына келет да айтат: «Бегим, бүгүн тамашага чыгып, ушул өз көчөңө Боз жоргону салдырып ойноймун», — деди. Шырдакбек сөзүн эки дебеген, Боз жоргону токутуп, эрке катынга мингизип, өзү карап отурду. Катын каркыратып Боз жоргону салдырып, өөдө-төмөн

өттү. Сууп калган Боз жоргосуна жан жетпейт. Жан турсун тозоң чаң жетпейт. Ошондо хан Шырдак байбичесине кошомат кылып айтканы:

— Кызыл тоонун эңилчек,
Кызыл тору келинчек,
Кара тоонун эңилчек,
Кара тору келинчек.
Капкалуу сарай дарбаза,
Кайсы хандын ордосу?
Көчөгө салган Боз жорго
Кайсы хандын жоргосу?
Салдырып жүргөн жоргону
Кайсы хандын айымы?

Жалтыраган жан экен,
Хандын сүйгөн зайыбы.
Кылтылдаган келинчек
Мындан кийин көчөгө
Жоргосун катуу салбасын,
Кубанып жүрүп жоргого,
Куйругу ооруп калбасын.
Анда катын кеп айтат,
Аянбастан бек айтат:
— Тааныбасаң айтайын,
Хан Шырдактын Боз жорго,
Таанып алгын — деп, айтат.
Сен билбесең Шиктуркул,
Боз жорго деген мал ушул.
Алтын капка дарбаза,
Хан Шырдактын ордосу,
Алтын така кактырган,
Как Шырдактын жоргосу.
Хандар сурап бербеген,
Каран калган Боз жорго.
Бектер сурап бербеген,
Берен калган Боз жорго.
Кызыл тору келинчек —
Хан Шырдактын айымы,
Эрки менен өстүргөн —
Эркелеткен зайыбы.
Билезелүү Шырдакка
Билини калды майыбы.

Катындан каршы сөз угуп, Шырдак өз башын өзү муштайт. Ошондо да хан Шырдакты кара калмак жеңе алган эмес. Калмактын колуна хан Шырдак келе алган эмес.

КАТЫНДЫН АНГЕМЕСИ

Каттаган элчиден, эл чендечү ченчиден Шырдакбектин катынына Чагай хан өз сыпатын чын, жалган сөз аралаштырып «жакшылап жайлап айт» — деп, катынга атайы бир адам жиберет. «Мени мактап айт, биздин Чагайдын ар түрдүү кызматы бар айтып бүтүргүс, кайсынысын айтайын, бир түндө аткан андын этине айылы бүтүндөй тоет» деп. Бул сөздү Шырдактын эрке катыны угуп, ышкысы ташып, Чагайды арзып калды. «Эбин таап, эр Чагайга тийиш керек экен» — деп, бул кабарды угуп, Шырдакбекке «Кандай жакшы турасызбы?» — деп кат жазып, катындан кабар алуунун амалын кылды чындап бейли бузулуп: «Шырдакбектин чын сырын катындан барып угуп кел, акыры эркени мен албай койбойм, хан Шырдактын канын ичпей койбойм. Эрке эркелик кылып, мени алат экен деп, ичинен тынып, капкасынын бегин, кармаган элин, калтырбай сырын айтып берсин, угуп кел» — деп, бир арачы адам жиберди. Жиберген арачы калмак келди, хан Шырдакты көрдү. Бөкчүйүп кирип, Чагайдын катын хан Шырдакка берди. Окуса катта башка сөз жок. «Аман-эсен турасыңарбы?», — «Элиңиз менен жайланып турасызбы?» деген эле сөз.

Эми катынга Чагай төмөнкү мазмунда кат жазат:

«Дүйнөдө, эрке, сендей катын болбойт, сени сыйлап бакпаган хан Шырдак оңбойт. Мен сени самап, жолуңду карап, делебем козуп, ашык болуп, арзып калдым. Аял да болсоң, акылың бар. Айткан сөзүн шар адам экенсиң. Алдына адам жибердим, хан Шырдакты кантип жеңем, эрке катын, сени мен кантип алам? Ушунун акыл-айласын анык айтып жибер». Катын жооп айтат:

«Сен, Чагай төрө,
Өзүң төрө туруп,
Көзүн көрө туруп,
Бекер жатпа.
Хан Шырдак өзү аяр,
Акыл — амалы даяр.
Амалына амал салбасаң,
Амал менен албасаң
Атышып огуң жетпейт,
Күрөшүп күчүң жетпейт.
Алар жөнүң ушу,
Жыгар жериң суусу.

Сууну жердин алдынан жүргүзүп, карападан кылган ноо менен алып келип, ордонун ичинен чыгарган. Бул ноону жерге көмгөндү жан адам билген эмес, эч адам көргөн эмес. Хандан Шырдак билет, катындан мен билем. Салган усталар билет. Булардан башка жан билбейт. Чагай төрөңдө акыл болсо, ушуну менен келсе, Шырдакбекти жеңсе, мен Чагайдын катынымын.

Келгенде бекер келбесин, Чолок Кайыңдын суусунун башын алсын. Сууга агызып саман салсын. Саман агып, карана ноого тыгылат. Суу акпай калган сон, анан Шырдак

жыгылат» — деп, бардык сыр-сыпатын айтып берип, Чагайдан келген адамды жөнөттү. Келген адам катындын кебин төкпөй-чачпай айтып берди. Чагай угуп, ичи ысып, сөөгү кызып, «акмак эркени акмак кылат экемин» деп кубанып калды. «Кой эми тим турбайлы, башка кепти урбайлы. Солондон тандап беш жүздү алалы. Элине кабар салдырбай, Шырдакты тегеректеп калалы. Арзып калган эркени, амал менен алалы» - деп, хан Чагай катын сөзүнөн башка сөзгө көнбөй, ашып-шашып ашууларды ашып, түн катып, түсү качып, суунун башына келип жатып калды. Самандан арбын алды, аябай сууга салды. Бир күн ичинде ноого саман тыгылып суу акпай калды. Жыргап ырын ырдап жаткан хан Шырдак суудан калды кургап, ордонун сыртын калмак алды чырмап. Үч күнү чыдап турду, суусап чөлдөп, суудан куруду. Ойлонбой жатып, онтобой ооруга калды. Кас болуп, Шырдакты катыны кайгыга салды. Коргонун камап, калмактар тегеректеп калды. Адамы Шырдактын чуркурап, колу буркурап, калмак курдап, каны кургап, өлөр алга калганда, хан Шырдак калмак Амурсанга карап баш ийдим деп, элчи жиберди.

Хан Шырдакты каратып алды, башка сөзгө салды: «Кел алдыма, обозгер Доргону, сөзгө жетик жоргону, менин талабым башка, тартип болсун жашка. Хан Шырдактын айымы, эрке акмакты алмакмын, эркеге берген убадам бар, кандай кылып алсам болот, акылын таап бериңер, бизге караган менен, жакшы санаган менен, катынын тартып алууга колубуздан келбейт. Өзү баатыр, өлбөй туруп, Шырдакбек катынын бизге бербейт. Шырдакбекке батына кирип алыш керек. Ийменбестен барыш керек.

Шырдакбекти өлтүрүп, акмак айымын алып, ит көрбөгөн ыза менен жок кылып салыш керек. Катындын убадасы бек, кандай айтсак көнөт, биздин сөзүбүз эп. Бул Шырдакбек катын колдуу болуп өлөт. Эми эл өзүңдүкү. Убаданы кылдык, урушуп тындык деп, жайкап, жакшы жардык кылсак, көпкөн бурут көнө калат, катынга кабар салмак, кабарын анык алмак. Канжар менен жайлап, хан Шырдакты союп салмак. Эңкейген жоодон эсибиз чыгып турганы биз дагы элбизби калмак?» - деп, чон хан Чагай кеп таштап, хан Шырдакты оюна койду. Чагай үч Турпанда туруп, Амурсан ошого баш иет. Чагай Шиктиркул деген жигитин Шырдакбекке жиберип кабар алдырып турду. «Жоргону салдырып ойногондо мени карай качып жүрө берсин» - деп айттырат.

Бир күнү катын жоргону сейилдикке минип салдырып туруп, жылт коюп Ат-Башыны көздөй жолго салып, каркыратып Боз жоргону минип, Ат-Башыдагы Амурсанга салган бойдон барды. «Хан Шырдакты таштадым, жоргону сабап айдадым» — деп, мактанып барды. Барып кабар салды. Амурсан тез катынды Чагайга карай жолго салды. «Бул кандай жорук?» — деп, Чагай оттой жанды. Чон ойду ойлонуп калды. «Чиркин Шырдак, балакет чырмап, бул катынга жамандыкты көп кылып, жабырды көп көрсөткөн экен го? Бул катындан толук сөз сурайын» — деп, катынды сөзгө алды.

«Хан Шырдакты таштап, мага келип айым болдуң, башка катындай эмес, даңкың журтка дайын болдуң, өрттөнүп жүрүп өлгөнүңө кайыл болдуң. Кана, катын, хан Шырдак сага кандай жабыр, жаза көрсөттү? Мага бир баштан калтырбай айтып берчи» — деп, сурап калды. Анда катын:

«Хан Шырдактан катуу жабыр көргөнүм жок, мени жакшылап бакты, пактаны алдырып, кырк келинге сабатып, этиме өтүп калат деп, кырк кызга кебездин чигитин тердирип, пактанын үстүнө жатчумун. Түндө жатып, эртеси эскирип калды деп, талатып жиберип жана жаны пактага жаткырчу эле. Тамак жесем ар күнү кырк кара кой союлуу, шыйбылчактын чучугуна палоо бастырып берүүчү эле. Шекер, шербет, кымыз аңдай суусун ачкыл аштан кызматчы кыз-келиндер бири коюп, бири сунуп,

кашымда карап туруучу эле. Күндүз ар дайым уктасам, мейли үйдө, мейли сураккана ордодо болсун, хан Шырдактын тизесине башымды коюп уктачу элем. Айымдын уйкусу арам болот деп, мен ойгонгончо күтүп, былк этпей отурчу эле. Менин сизге арзып келгеним кабарыңды уктум.

Чагайдын арстандыгы ашык деп. Бир түндө жолборско да бет алса тартынбай ок атат деп. Мына ошонуңузга арзып келдим. Эми сен мени баксаң, Шырдакбектин бакканын уктуң, андан артык кылып бак. Шырдакбек пакта төшөсө, сен жибек була төшө. Шырдак кырк кара кой союп, чучугуна паллоо басып берсе, сен ар күнү кырк аркар атып тилин бер. Суусунума ичерим кытайдын кызыл арагы болсун» — деди.

Чагай сөзүн тыңшап турган соң, абдан капа болуп, ачуусу келди. «Кайран Шырдак кадыры катын түбүнө жеткен экен. Жердин жүзүндө мындай залым акмак болобу? Муну адам деген оңобу? Жайлап жакшы багайын, эми эсебин жакшы табайын, кутурган жинин кагайын, менин кылган санатым: катындарга кабар берилсин, эркектерге үлгү болсун, төрөлөргө төлгө болсун, бектерге белги болсун. Бул шерменденин даңкы далайга калсын. Атагы акыр замандын журтуна айтылып калсын — деп, Чагай дароо катынга кара кементайды кийгизет, бетин тилдирип, эрдигин билдирип, үстүнөн койду чубатып, 40 уйду колуна берет, «бат саа» деп. Карап туруу үчүн кашына күзөтчү коёт. Катын отуруп жерди билбей, уй саардын эбин билбей койсо, аркасынан барып отуруп, бооруна уйдун тезегин толтуруп, уй бетке тээп, сүтү төгүлүп, тизеси менен жерге, катын кыкка башы көмүлүп, бүткөн бою кара терге чөмүлүп, шайманы кетип, өлөр алга жетип, кырк күнү уй саай албай турду. Алсырап көзү боз-ала болуп турду. Бети-башы кан болуп, кесепет басып, кементайы чаң болуп, кесири журтка даң болуп, күнү куруганда, темселеп турганда атагы дайын айтылуу Боз жоргону, Шиктиркул минип алып келип көрсөттү. Шиктиркулга мингизип, асылдыгын билдирип, Боз жоргону көпчүлүктүн алдында көчөгө салдырды. Көргөндөрдү айран калтырды. «Сабыры көп жаман, жамандыкты каалап алдырдым, Боз жоргосу — мынакей, Боз жоргонун ээси менин хан Шырдагым канакей? «Боз жорго сууп, табына келди жарап, кадырын билбей кор кылдың, көзүңдү ачып, тааныйсыңбы жоргону?» — деп, Шиктир сурап турду, анда катын айтат:

«Биздин, биздин, биздин бектин, тааныбайсың, Шиктиркул Шырдакбектин жоргосу» — дейт. Калтырап туруп, күнү куруп, араңдан зорго айтат. Анда Амурсан айтат:

«Бул сылыксынган жаман эрин өзү кор кылып, эми биз дегенин карачы. Кайран Шырдактын көргөн кордугун куудум, кара бетти какшатып эми суудум. Аман койбой өлтүрүш керек» деп, жан калтырбай чакырып калкын алып, «калк тартип алсын» деп, көпчүлүктүн ортосуна салып, бул бети кара катынды эки бутунан байлап, аркандын учун эки төөнүн мойнуна байлап, эки төөнү эки жакка айдап, чатынан айрып таштады. Хан Шырдактын кегин алды, көргөн жан баары кубанып калды.

«Бул бетпактын эти да калбасын» деп, этин кескилетип салды. «Бирдики миңге, миңдики түмөнгө» деп, кыргызда ошондон кийин элде ылакап сөз калган экен. «Катынды эрке санаган, хан Шырдак сенден кезесин, үйүнө балалуу жолборс бактырган, Тооке хан, сенден кезесин» — деп, бул макал, ылакап ошол күндөн ушу күн айтылып калды.

Айтылуу берен Чагай хан,
Алдымда турган нечен жан,

Катынды жайлап өлтүрүп,
Жанына жабыр келтирип,
Байкап көрдүм сыртынан,
Жүрөгү майлуу курчунан,
Өткүр экен Шырдакбек
Жалпы бурут журтунан.
Каргашалуу бул катын,
Жашырып минип качкандыр,
Атынан Шырдак айрылып,
Азыр жөө жаткандыр,
Атын алып баргын деп,
Өз колуна салгын деп,
Өлтүрдүм жайлап катынды,
Не деп алып жүрдү экен,
Кесепеттүү капырды?
Боз жоргону коштотуп,
Эки дорго* жиберди,
Катын бекер кор кылган,
Баатыр Шырдак бул эрди.
Экөөбүз элдин ханы деп,
Эсен жүрсүн жаны деп.
Катындан өткөн душман жок болот,
Эсиңди жыйып, хан Шырдак,
Душманыңды тааны деп
Эки дорго жөнөдү,
Боз жоргону коштотуп,
Сыртынан Чагай Шырдактын
Көөнү сүйүп достошуп,
Хан Чагайдын алдынан,
Капкалуу Кашкар шаарынан,
Келе жатат дорголор
Хан Шырдактын кашына,
Чагай болду сыртынан
Хан Шырдакка ашына,
Дорголор келди Шырдакка,
Жандан сезбес чыйракка.

Ал аңгыча болбоду»
Көрө салды доргону,
Боз жоргону көргөндө
Баатыр Шырдак сүйүнүп,
Ордунан турду түйүлүп,
Салам айтты калмактар:
Ханым, хоома-хоома — деп,
Жаза кылып өлтүрдү,
Убал барбы жоого — деп,
Боз жорго келди болду — деп,
Иштин болор орду — деп,
Хан Чагай досум сындаптыр,

Чендүү кызмат кылбаптыр.
Боз жоргону байлатып,
Шырдак алды колуна,
Сыйлап жакшы кондуруп,
Доргону салды жолуна.
Чагай менен Шырдактын
Жакын болду арасы,
Эрте чыгып ордодон
Кашкарга барат салдырып,
Көргөндүн көзүн талдырып,
Чагай менен кеңешип,
Бешимде кайтат үйүнө.
Душман менен эгешип,
Болор иштин баарысын
Бүтүрөт хандар кеңешип.
Келер ишти ойлонуп,
Башынан ойлоп күтүнөт.
Ошого чейин хан Шырдак,
Адамга сөзүн салбады,
Аялдан чочуп калган эр,
Арданып катын албады.
Көөнү келсе Шырдакбек
Боз жоргону салдырып,
Салып кумар кандырып,
Көгарт ашып, таш басып,
Күнүн барат Өзгөнгө,
Сурагын кылып бүтүрүп,
Душманга сырын алдырбай,
Жоо-жарагын күтүнүп
Кайтып келет ордого.
Тарсылдатып салдырып,
Кубаныч кылып жоргого,
Бир жыл тамам болгончо,
Шырдакбек катын алган жок,
Алмак турсун катындын
Жанына жакын барган жок.
Бир жыл бүтүн бүтүптүр,
Катын албай койгону,
Досум катын алса деп,
Хан Чагай муну ойлоду.
Анжиянда Алыпбек
Баары журтка калыс бек,
Анын кызы Мыскалды
Айым кылып алгын деп,
Баатыр Шырдак баргын деп,
Кадыр салып кеп айтып,
Хан Төлөк мындай кеп айтып.
Айтып сөзүн төндүрүп,

Хан Шырдакты көндүрүп,
Оён Төлөк өбөктү,
Оюна албай бөлөктү.
Жуучу кылып эр Шырдак,
Хан Төлөктү жөнөттү.
Төлөк барды шаттанып,
Өзгөндөн чыгып аттанып.
Анжияндын шаарына,
Калбайын деп Шырдактын
Капа болгон каарына.
Алыпбектин үйүнө,
Кабар салып хан Төлөк,
Кара төрө, бийине.
— Анжиянда ага-ини,
Өзүм келдим алыстан,
Келгенде тегин келбедим,
Жуучу келдим калыстан.
Алыпбектин өзүндө,
Айтылып уккан сөзүндө.
Мыскал деген кыз бар — дейт,
Хан Шырдакка туш бар — дейт.
Эби келсе сүйлөшүп,
Убада сөздү чийлешип,
Алыпбекке билдирбей,
Тууганчылык жөнүнөн
Баарыбыз туруп бийлешип,
Ушуну алып берели,
Ынтымакка келели.
Кылалык жакшы кенеш деп,
Кыз атасы Алыпбек,

Кызын бербейм дебес деп.
Чоңдордун баары кошулуп,
Алыпбектин алдына
Баары барды озунуп.
Сөздүн жөнүн байкаган,
Чечендер кирди жарышка,
Биз келдик деп калыска,
Хан Шырдак кабар алыптыр,
Алыпбектин баласы
Кыз Мыскалды алышка,
Алыпбек кызын бербейм деп,
Кетпесин түпкү намыска.
Мал алар болсоң аныңды айт,
Балаңа толук калыңды айт,
Сөз бүтүрүп кетебиз,
Көпкө олтуруп нетебиз,
Алыпбек сенин алдыңа
Жуучу келди кетебиз,

Хан Төлөк айтып токтолду,
Шырдактын сөзүн акыл — деп,
Төлөктүн сөзүн макул — деп,
Кыз Мыскалды берүүгө,
Баштан аяк кеңешип,
Максатына токтолду.
Кеңешке келген бийлерден,
Чечендик кылып сүйлөрдөн,
Калыңдан кабар кеп баштап,
Калк нускасы деп баштап,
Төөдөн жүздү берсин — деп,
Ынтымакка келсин — деп,
Жылкыдан жүздү берсин — деп,
Хан Төлөк буга көнсүн — деп,
Оёндон миңди берсин — деп,
Коротпой алып келсин — деп,
Кеңешке чыккан бийлери,
Келтирип сөзүн сүйлөдү.
Бул малың мага көп эмес,
Тартынганым эп эмес,
Менин эп болбой турган ишим бар
Башы бошоп бул жерге
Келбей турган кишим бар.
Өзүм камдап бүтүрөм,
Бул ишиңе күтүнөм.

Өзгөндөн малын аласың,
Мыскалды берип колума,
Мени жолго саласың.
Бейли-куюң оң болсо,
Анжияндын Алыпбек
Азыр берсин баласын.
Өпкө кылса Алыпбек,
Өзүм табам чарасын.
Төлөктүн сөзү эп болуп,
Ылайыктуу кеп болуп,
Алыпбектин алдында
Кеңеш кеби токтолуп.
Хан Төлөктүн бул сөзүн,
Бекер деген жок болуп.
Алыпбектин Мыскалды
Бар шайманын келтирип,
Төлөктүн берди колуна,
Төлөктү салды жолуна.
Хан Шырдакка барамын,
Ханымдан кабар аламын,
Аманатын тапшырып,
Алып барып берген соң,
Мыскалды Шырдак көргөн соң,

Хан Шырдакка кеңешип,
Кайрылып үйгө келген соң.
Кабар берем өзүңө,
Кабардар болгун сөзүмө.
Өзгөнүмө барасың.
Калыңга айткан малымды
Колумдан санап аласың.
Менин сөзүм эки эмес,
Төлөктүн сөзү чеки эмес.
Эр Төлөктүн өнөгү,
Мыскалды алып жөнөдү.
Эр Азамат жигиттин
Нечени кошо барыптыр.
Каада билген келинден
Канчаны кошуп алыптыр.
Санжыргалуу эр Төлөк,
Хан Шырдактын алдына
Салтанат менен барыптыр.
Мыскалды алып берген соң,
Мына баатыр Төлөк — деп,
Төлөк мага жөлөк — дей,
Төлөктөн башка жарабайт,
Төлөктөн башка бөлөк — деп,
Хан Шырдак калды шаттанып,
Катын алып кубанып,
Кадырлуу Төлөк баатыр — деп,
Хан Төлөккө ынанып.

АЙРЫМ СӨЗДӨРДҮН ТҮШҮНДҮРМӨЛӨРҮ

БОРМОСУ — формасы.
ЖУДАЙЫН — аябай, абдан.
ДОРГО — башчы, аксакал.
КАЛАБА — жаңжал, уруш.
МОЖУЧА — чөңкө казан.

[1] Кыргыз республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын Манастануу жана көркөм улуттук маданиятынын кол жазмалар кору-, инв. № 1165 (Мындан ары Борбордук кору же фондусу делнип кыскартылып, инвентарь номери көрсөтүлөт).

[2] Борбордук кору, инв. № 564.

[3] Труды Сыр-Дарьинского областного статистического комитета в 1887—1888 гг. Ташкент 1888.* Чыгарманын алгач кагазга түшүрүлгөн нускасы болгондуктан, мазмунуна кененирээк токтолдук.

[4] Топтолгон материалда ырчынын ысмы Зыяда, Зыядат (Сыядат) болуп, эки түрдүү аталат.

[5] Борбордук кору, инв. № 5166.

- [6] Борбордун кору, инв. № 644 (5282), 3-дептер, 14-18-б.б.
- [7] Абдыракманов Ы. Кыргыздар. Борбордун кору, инв. № 116 (319), 159-161-б.б.
- [8] Борбордун кору, инв. № 164 (377), 48-50-б.б. (48 сап).
- [9] Дорбо — жем иле турган кичине баштык.
- [10] Сырга – аттын кулагына салынган тамга (эн, белги)
- [11] Гына – боек.
- [12] Омок – күч.
- [13] Кумпа (көрпөчө) – ат жабдыгы.
- [14] Жүл – килем түрүндө токулган ат жабдыгы, үртүк.
- [15] Борбордун кору, инв.№1165, 241 – 242-б.б.
- [16] Шырдакбек. К. Акиевдин айтуусунда. Борбордун кору, инв. №645 (52,83), 41-47-б.б.
- [17] Кан Шырдактын Боз жоргосу. Токтосун Тыныбеков. Кыргызстан маданияты, № 48 (1035), 27-ноябрь, 1986-ж.
- [18] Токтосун Тыныбеков Чыгармаларынын жыйнагы. Түзүүчүлөр: А. Акматалиев, А. Жусупбеков. Бишкек, 1997-ж.
- [19] В. В. Бартольд. Очерк истории Семиречья. Ф., 1943-, с. 85., Е. И. Кычанов. Повествование об ойротском Галдане Бошокту-хане. Новосибирск, 1980, стр. 6, 7, 8.
- [20] Е. И. Кычанов. Повествование об ойротском Галдане Бошокту-хане, стр. 164—176.
- [21] В.А. Моисеев. Джунгарское ханство и казахи (XVII-XVIII вв.) Алма-Ата, 1991, стр.57
- [22] В.В.Бартольд. Киргизы (Исторический очерк) Фрунзе, 1943, с.62
- [23] В. В. Бартольд. Очерк истории Семиречья. с. 85.
- [24] Е.И. Кычанов. Повествование об ойротском Галдане – Бошокту-хане. с.83
- [25] Шырдакбек. Тоголок Молдонун айтуусунда. Борбордун кору, инв.№1014.
- [26] История Киргизской ССР, Фрунзе, 1963, с.258.
- [27] Ошондо, с. 269.
- [28] П. П. Иванов. Очерки по истории Средней Азии, Москва, 1958, с. 96.
- [29] Солтоноев Б. Кыргыз, казак тарыхы (кол жазма). Борбордун кору, инв. № 167 (1054), 118-119-б.б.
- [30] Ошондо, 120-б.
- [31] Ошондо, 122-б.
- [32] Абдыракманов Ы. Казак кайың саап, кыргыздын Ысарга кириши. Борбордун кору, инв. № 201 (413), 7-6; 116 (319), 153-б.
- [33] Ошондо, инв. № 201. 21-6: инв. 116, 153-б.
- [34] Ошондо, инв. № 116 (319), 155-б.
- [35] В.В.Бартольд. Киргизы (Исторический очерк), Фрунзе. 1943, с.62
- [36] Борбордун кору, инв. № 116 (319), 157-б.
- [37] Ошондо, 157-б.
- [38] Е. И. Кычанов. Повествование об ойротском Галдане Бошокту-хане, с. 28.
- [39] Борбордун кору, инв. № 116 (319), 162-б.
- [40] Кашаанын ичине калмак хандарынын бийлик жүргүзгөн жылдары көрсөтүлдү.
- [41] В. В. Бартольд. Очерки истории Семиречья. с. 88
- [42] Тоголок Молдонун чыгармалар жыйнагынын 1-томдугу. Фрунзе, 1970-ж. Баш сөзүн жазып,

жыйнакты түзгөн – Жаки Таштемиров

[43] Элдик поэмалар. Кириш сөз жазган жана түзгөн – С. Закиров. Фрунзе, 1973.

[44] С. М. Абрамзон. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Ленинград, 1971.

[45] Үсөйүн ажы. Кыргыз санжырасы. «Кыргыздар» аттуу жыйнактын 2-тому. Түзгөн — К. Жусупов. Бишкек. 1993-ж., 112-б.

[46] Ш. Б. Чимитдоржиев. Взаимоотношения Монголии и Средней Азии в XVII-XVIII в.в. М. 1979. с. 75.

[47] Шах Махмуд Чорос. Хроника. М., 1976, с.237

[48] О. В. Зотов. Китай и Восточный Туркестан в XV—XVIII в. в. Межгосударственные отношения. М., 1991., с. 108.

[49] Ошондо, с. 150.

[50] Чимитдоржиев III В. Взаимоотношения Монголии и Средней Азии в XVII—XVIII вв. М., 1979, с. 7.

[51] Ошондо, с. 9.

[52] Салахетдинова М. А Сообщение о киргизах в «Хидаят-наме» Мир-Халь ад-дина. Известия АН Кирг. ССР (серия общественных наук). Вып. 2. Фрунзе, 1961, с. 136.

[53] Борбордун кору, инв. № 201 (413).

[54] Ошондо.

[55] Белек Солтоноев. Кыргыз, казак тарыхы. Борбордун кол жазмалар фондусу, инв. № 167

[56] А.В. Затаевич. Киргизские инструментальные пьесы и напевы. М., 1971, с.377

[57] В.А.Моисеев Джунгарское ханство и казахи XVII—XVIII в.в. Алма-Ата, 1991, с.55

[58] Чөңкө казан